

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ARHITEKTONSKI FAKULTET

ALEN ŽUNIĆ

ANALIZA MODERNE I SUVREMENE ISLAMSKE ARHITEKTURE U
HRVATSKOJ
PROBLEMI GENEZE I VALORIZACIJE

THE ANALYSIS OF MODERN AND CONTEMPORARY ISLAMIC
ARCHITECTURE IN CROATIA
PROBLEM OF GENESIS AND ASSESSMENT

ZAGREB, 2012.

Ovaj je rad izrađen na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu – Katedri za povijest i teoriju arhitekture, pod vodstvom

MENTORA PROF. DR.SC. ANDREJA UCHYTILA

i predan je na natječaj za dodjelu Rektorove nagrade u akademskoj godini 2011./12.

SADRŽAJ RADA

UVOD

Kontekst i polazišta

ZAGREBAČKE DŽAMIJE

Prve inicijative za izgradnju džamije

Mesdžid u vojarni „Zrinjski“

Mesdžid u Tomašićevoj ulici

Projekti Omera Mujadžića i Zvonimira Požgaja za džamiju na Kraljevcu / Zelengaju

„Džamija poglavnika Ante Pavelića“ u Domu likovnih umjetnosti

Problem izgradnje džamije nakon Drugoga svjetskog rata

Projekt Jurja Najdharma za džamiju na Srbrnjaku

Džamija u Folnegovićevom naselju

DŽAMIJE I MESDŽIDI U DRUGIM GRADOVIMA HRVATSKE

Džamija u Gunji

Džamija u Rijeci

Ostali mesdžidi u Hrvatskoj

ZAKLJUČAK

PRILOZI

Glosarij turcizama

Literatura

Radovi vezani uz užu temu

Opći, kontekstualni i komparativni radovi

[Skrćenice u bibliografiji]

Izvori

Arhivski izvori

Dokumentacijski izvori

Internetski izvori

Izvori ilustracija

Sažetak

Summary

Životopis autora

Uvod¹

INTRODUCTION

Kontekst i polazišta – Povijesni sloj islamske arhitekture u Hrvatskoj, loše očuvan i donedavno gotovo nepoznat, veže se za razdoblje turske okupacije naših krajeva, uglavnom tijekom 16. i 17. stoljeća.² Osmanlijska su osvajanja počela 1493. Krbavskom bitkom, a njihovo teritorijalno širenje zaustavljeno je tek stoljeće kasnije, nakon Sisačke bitke 1593. godine.³ Snažna islamizacija većeg dijela hrvatskog prostora u to je doba imala za posljedicu orijentalnu preobrazbu naših gradova⁴ i izgradnjom brojnih tursko-islamskih građevina (*džamija, hamama, turbeta, tekija* i dr.)⁵, pri čemu su posljednje turske gradnje u nas iz vremena oko 1680. godine. Kao manifestni simboli Islama takve su zgrade sustavno rušene već u prvim godinama austrijsko-hrvatske *reconquiste* krajem 17. stoljeća, dok su preostali muslimani u tim turbulentnim godinama ili iseljeni, ili pokršteni (u Lici njih čak 1700).⁶

Nakon dva stoljeća islamske nenazočnosti u Hrvatskoj muslimani se tek početkom 20. stoljeća postupno vraćaju, ponajviše u Zagreb zbog poslovnih razloga, vojne službe ili školovanja.⁷ Prema popisu iz 1910. u Zagrebu ih je bilo samo 35 (u cijeloj državi 204), a nakon što je Hrvatski sabor na prijedlog 'pravaša' priznao islam kao jednu od službenih religija (1916.)⁸, njihov se broj višestruko povećao (nakon Prvoga svjetskog rata u popisu iz 1919. bilo ih je 3145, godine 1931. već 4750).⁹ Danas u

¹ Istraživanje je provedeno na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u sklopu znanstvenih projekta 'Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća' [054-000000.362], voditelja prof.dr.sc. Andreja Uchytila i 'Urbanističko i pejsažno nasljeđe Hrvatske kao dio europske kulture' [šifra: 054-0543089-2967], voditelja prof.dr.sc. Mladena Obada Šćitarocija.

² KARAČ, 2010.

³ MAŽURAN, 1998; MOAČANIN, 1999; HASANBEGOVIĆ, 2007: 21-28

⁴ KARAČ, ŽUNIĆ, 2011.

⁵ KARAČ, 2011.

⁶ OMERBAŠIĆ, 2010: 378. Postoji i I. izdanje knjige istog autora i istog naslova [OMERBAŠIĆ, 1999.], no kako je ovo II. izdanje prošireno, u daljnjem će se tekstu citirati samo ta novija bibliografska jedinica.

⁷ Prvi muslimani u Zagrebu zabilježeni su 1878. nakon austrijskog zauzimanja Bosne; iz 1883. potječe prvi muslimanski grob na Mirogoju; *C.-k. islamsko vojno dušebrižništvo u Zagrebu* osnovano je 1915.; prvi građanski imam imenovan je 1919.; prvi muftija 1922.; zagrebački → *Džematski medžlis* (vjerska općina) osnovan je 1934.; *Kotarski šerijatski sud* djeluje od 1935. [JURKIĆ, 1943: 40-43; TRALJIĆ, 1943: 101-106; MUFTIĆ, 1997: 32, 33, 46; OMERBAŠIĆ, 1997: 109-110; ČIČAK-CHAND, 1999: 451-464; DUVNJAK, 1999: 1-17; *** 2006.c: 404; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 31-86, 154-161; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 10, 13-15; OMERBAŠIĆ, 2010: 380, 382, 386, 388, 390, 391, 597].

⁸ HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 48-51, 459-469

⁹ TRALJIĆ, 1943: 102-103; OMERBAŠIĆ, 1997: 109-110; *** 2006.c: 404; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 59, 384-386; OMERBAŠIĆ, 2010: 380, 382, 383, 384

Hrvatskoj ima 15 *medžlisa*¹⁰, a u cijeloj zemlji živi 56.777 muslimana, odnosno 1,28% populacije (prema popisu stanovništva iz 2001.); u Zagrebu je prema istom popisu bilo 16.215 muslimana (2,08%), gdje su druga konfesionalna skupina po brojnosti.¹¹

Uz 23 manja molitvena prostora – *mesžida*¹², u Hrvatskoj su zasad u funkciji samo dvije džamije (u Zagrebu i Gunji), a u Rijeci je u tijeku izgradnja treće.¹³

Istodobno s doseljavanjem muslimana Bošnjaka i konstituiranjem prvih medžlisa u većim gradovima javljaju se i inicijative za izgradnju vjerskih zgrada. Ambicioznim projektima za izgradnju gradskih džamija u 20. stoljeću prethodila je tek jedna mala bogomolja za vojnike 'muhamedance', nastala oko 1864. godine u Puli u sklopu austro-ugarske mornaričke vojarnje 'Marije Terezije' (još postoji u ruševnom stanju).¹⁴

I dok je povijesni sloj tursko-islamske arhitekture u Hrvatskoj dijelom zabilježen kao spomenička baština – moderne i suvremene džamijske gradnje gotovo su nepoznate u našoj novijoj arhitekturi¹⁵, pa i uopće u međunarodnom kontekstu islamske arhitekture 20. stoljeća, njena vrjednovanja i specifične interpretacije.¹⁶

ZAGREBAČKE DŽAMIJE ZAGREB MOSQUES

Prve inicijative za izgradnju džamije – U doba aneksije Bosne i Hercegovine početkom 20. stoljeća zabilježeni su prvi poticaji za izgradnju džamije u Zagrebu, ponajviše kroz političko-nacionalno djelovanje Frankove Stranke prave. Već je 1908. u stranačkom glasilu „Hrvatsko pravo“ objavljen tekst o potrebi gradnje džamije¹⁷, no to je izazvalo oštre reakcije i u katoličkom, i u prosrpski orijentiranom tisku. Međutim, obrazloženje pravaša bilo je jasno i argumentirano te se pozivalo na primjere tolerancije prema već izgrađenim židovskim, pravoslavnim i evangeličkim

¹⁰ *Medžlis* [ar.] → vijeće, savjet, odbor vjerske zajednice u nekome mjestu [ŠKALJIĆ, 1985: 452]

¹¹ HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 9

¹² *Mesdžid* [ar.] → manja muslimanska bogomolja bez → *minbera* i → *minareta* u kojoj se ne klanja podnevna molitva petkom *džuma*, ni veliki *Bajram-namaz* [ŠKALJIĆ, 1985: 460-461]

¹³ OMERBAŠIĆ, 2010: 595-657

¹⁴ OMERBAŠIĆ, 2010: 13, 382, 617;

http://www.medzlis.org/index.php?option=com_content&task=view&id=3&Itemid=71

¹⁵ Prva studija s tom tematikom priređena je nedavno kao konferencijsko izlaganje [ŽUNIĆ, 2011.]

¹⁶ O arhitekturi suvremenih džamija u islamskome svijetu (poglavito u arapskim, ali i u europskim zemljama) kontekstualna, valorizacijska i komparativna istraživanja v.: HAIDER, 1980.; FETHI, 1985.; KHAN, 1990.; SERAGELDIN, STEELE, 1996.; HOLOD, KHAN, 1997.; JAHIC, 2008.

¹⁷ KURTAGIĆ-BRATILSKI, 1908; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 246; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 18

bogomoljama koje su imale dostojne lokacije i reprezentativne građevine u samom središtu Zagreba.¹⁸ Sličan neuspjeh pokušaj potpore za 'gradnju mošeje u Zagrebu' inicirala je 1912. godine *Družba Braće Hrvatskog Zmaja* za posjeta Husein-bega Bišćevića¹⁹ nakon čega je uslijedio rat i zamrlo to pitanje. Početkom 20-ih godina za muslimanske je molitve povremeno unajmljivana dvorana „Kola“ nedaleko od HNK-a.²⁰ Pri *Družbi Braće Hrvatskog Zmaja* 1920. osnovan je *Inicijativni odbor za izgradnju džamije*, na čelu kojeg je bio dr. Ivo Pilar, ali za nekoliko mjeseci Odbor se raspao jer je grad odbio zahtjev za lokaciju.²¹ Tek 1921. i 1922. iznova je u tisku aktualizirano pitanje izgradnje džamije, kako se predlagalo – 'u maurskom stilu', s lokacijom na Gornjem gradu,²² no uz snažan otpor radikalnog novinstva.²³ U promidžbi se ponovno osobito isticao dr. Ivo Pilar koji je i prvi uplatio 400 tadašnjih kruna donacije. Na zahtjev reis-uleme Islamske zajednice iz 1922. godine gradonačelnik Zagreba Vjekoslav Heinzl pozitivno je odgovorio pa je za izgradnju džamije 1924. dodijelio 100.000 kruna, a gradsko je poglavarstvo 'načelno' darovalo i parcelu na Rooseveltovu trgu (na kojoj je poslije izgrađen Novinarski dom).²⁴ Potom nije bilo ni riječi o džamiji sve do 1932. kada je u sarajevskom listu *Islamski svijet* objavljen članak o zagrebačkoj džamiji s pozivom svim muslimanima za pomoć.²⁵ Nakon daljnjega dužeg zastoja tek je 1935. godine od strane *Džematskog medžlisa*²⁶ uslijedilo pokretanje *Zaklade za izgradnju džamije*, a 1938. i formalna potvrda njena statuta te utemeljenje *Odbora za izgradnju džamije*, kojemu je iz državnih sredstava dodijeljeno početnih 65.000 dinara.²⁷ Potom se intenziviraju aktivnosti na traženju odgovarajuće lokacije i izrada prvih projektnih rješenja.²⁸

¹⁸ HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 247; HASANBEGOVIĆ, 2007.a: 87-96

¹⁹ JURKIĆ, 1943: 40; *** 1944.d; *** 1988: 45; MUFTIĆ, 1997: 33; *** 2006.c: 404; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 248; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 18; OMERBAŠIĆ, 2010: 395

²⁰ JURKIĆ, 1943: 42; MUFTIĆ, 1997: 34; *** 2006.c: 404; OMERBAŠIĆ, 2010: 396

²¹ JURKIĆ, 1943: 40; OMERBAŠIĆ, 2010: 395

²² *** 1922.a; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 249-251; *** 2006.c: 404

²³ U listu „Pokret“ objavljena je karikatura s minaretom džamije uza zagrebačku katedralu i natpisom „Al Alah il Alah u Zagrebu“ (** 1922.b; OMERBAŠIĆ, 2010: 409). Nasuprot tome, iste godine sarajevska „Naša pravda“ poziva na skupljanje milodara za izgradnju zagrebačke džamije [*** 1922.c; JURKIĆ, 1943: 42].

²⁴ JURKIĆ, 1943: 42; *** 1944.d; *** 1988: 45; MUFTIĆ, 1997: 34; OMERBAŠIĆ, 2010: 396

²⁵ *** 1932.; JURKIĆ, 1943: 43; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 251; OMERBAŠIĆ, 2010: 397

²⁶ *Džemat* [ar.] → muslimanska vjerska općina, područje koje gravitira jednoj džamiji; u širem smislu svaka općina ili zajednica [ŠKALJIĆ, 1985: 236-237]

²⁷ *** 1943: 5; JURKIĆ, 1943: 44; TRALJIĆ, 1943: 106; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 251-254; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 18; OMERBAŠIĆ, 2010: 395. U Odboru *Zaklade* bili su: muftija Ismet ef. Muftić, dr. Salko Kulović, prof. Salih Ljubunčić, šum. ing. Halid Muftić, građ. ing. Sejfudin Muftić, Murat Rizvanbegović,

Mesdžid u vojarni „Zrinjski“ – Nakon što je 1915. uspostavljeno Carsko-kraljevsko islamsko vojno dušebrižništvo, u jednoj dvorani vojarnе pješačke pukovnije „Zrinjski“ (Rudolfove vojarnе na današnjem Trgu F. Tuđmana) bila je uređena prva zagrebačka islamska bogomolja, no ona je služila samo vojnim potrebama do kraja Prvoga svjetskog rata.²⁹

Mesdžid u Tomašićevoj ulici – Tijekom 1930-ih godina, čekajući na odluku o izgradnji džamije, koju je bilo teško usuglasiti zbog političkih previranja i sukoba među strankama, Džematskome su medžlisu, nakon obraćanja gradonačelniku u studenom 1934., dodijeljena početkom 1935. dva općinska stana u dvorišnom krilu zgrade u Tomašićevoj ul. 12. Ubrzo su prilagođeni za prvi zagrebački civilni mesdžid u nevelikoj, skromno opremljenoj prostoriji³⁰ (otvoren 29. studenoga iste godine).³¹ U to doba u Zagrebu je bilo zabilježeno već 1250 muslimana (sa sezoncima do 3000), pa su prostori po svojim dimenzijama bili zasigurno nedostatni.³² Ondje je djelovao i *mekteb* za pučkoškolsku djecu.³³ Prvi stalni gradski molitveni prostor za muslimane ostao je u funkciji do otvaranja 'poglavnikove' džamije 1944. godine.³⁴ U nedostatku drugoga prostora mesdžid je služio vjerskim potrebama i nakon Drugoga svjetskog rata (1959.-1987.), sve do otvorenja džamije u Folnegovićevu naselju.³⁵

Projekti Omera Mujadžića i Zvonimira Požgaja za džamiju na Kraljevcu / Zelengaju – Zaklada/Odbor za izgradnju džamije unatoč privremenom rješenju u

prof. dr. Ibrahim Ruždić i tajnik Medžid Žinić [MUFTIĆ, 1997: 36]. Prijepis *Statuta* v. HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 465-470

²⁸ MIZZ – Zapisnici Zaklade za izgradnju džamije u Zagrebu i zgrada za održavanje džamije te smještaj islamskih vjersko-prosvjetnih ustanova (1939.-1945.)

²⁹ MUFTIĆ, 1997: 33-34; OMERBAŠIĆ, 2010: 382, 383. Ponegdje se u literaturi netočno navodi da je ta „prva mošeja za potrebe vojnika muslimana“ otvorena 1934. [*** 2006.c: 404].

³⁰ Soba za molitvu bila je duga 8-10 m, širine 5-6 m. U zidu je bila izvedena niša → *mihriba* iznad kojeg je bio uobičajeni natpis, a na zidovima Božje ime, ime Muhameda i imena prvih četiriju kalifa. Desno je bio mali → *minber* s tri stube (zapravo → *kjurs*). Ta provizorna prva 'džamija' bila je smještena u sklopu Imamata džemata i zauzimala je cijeli prvi kat zgrade. Od nje su jedna vrata vodila u sobu → *imama*, a druga u → *abdesthanu* i spavaću sobu imamova pomoćnika. Na drugome katu su bili smješteni uredi Muslimanske bogoštovne općine i od 1936. studentska menza. Sačuvan je nepotpisani projekt adaptacije mesdžida iz rujna 1935. s građevnom dozvolom od 4. studenoga, crtan na podlozi izvornih nacрта kuće iz 1926. [DAZG – [1122] GPZ-GO: sig. 3034].

³¹ *** 1935.; JURKIĆ, 1943: 43; TRALJIĆ, 1943: 105; MUFTIĆ, 1997: 34; OMERBAŠIĆ, 1997: 110; *** 2006.c: 404; HASANBEGOVIĆ, 2007: 71, 450; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 15; OMERBAŠIĆ, 2010: 388, 390, 397

³² MUFTIĆ, 1997: 34; OMERBAŠIĆ, 2010: 390

³³ MUFTIĆ, 1997: 36

³⁴ Opis mesdžida i prostora Imamata prema sjećanju Ragiba Muftića, objavljenog u: MUFTIĆ, 1997: 37-39; HASANBEGOVIĆ, 2007: 73

³⁵ OMERBAŠIĆ, 2010: 397

Tomašičevoj ul., nastavila je potragu za odgovarajućom lokacijom. Grad Zagreb ponudio je 1939. godine nekoliko njih: primjerice ugao Samoborske (današnje Adžijine) i Badalićeve, zatim ugao Samoborske i Kranjčevićeve, potom parcelu na Varaždinskoj cesti (današnjoj Ul. grada Vukovara.) pokraj igrališta „Građanskoga“, a pregovaralo se i o zemljištu u Vončininoj ulici. Razmatrao se i smještaj džamije unutar Botaničkoga vrta u Mihanovićevoj ul., tako da pročelje 'gleda' u smjeru Gundulićeve. Spominjao se i Tuškanac, zatim Josipovac, Radoševićev Brijeg, a naposljetku i zemljište na Gupčevoj zvijezdi. Godinu kasnije (1940.) predložen je Zelengaj (Kraljevačka šuma) u sjevernom podsljemenskom predjelu Zagreba pa je to Gradsko zastupstvo i prihvatilo kao konačno mjesto za budući džamijski sklop.³⁶

Prvi idejni projekt za džamiju na Kraljevcu 1939./40. izradio je slikar i profesor na Likovnoj akademiji u Zagrebu Omer Mujadžić.³⁷ Džamiju je osmislio prilično konzervativno (gotovo 'historicistički') kao monumentalan kubus s plitkom kupolom i rizalitim volumenom u funkciji divovskoga nadlučenog ulaza (poput *ivana* perzijskih mošeja). Izduženi, ritmično postavljeni vitki prozori na bočnim pročeljima imaju neke elemente moderniteta, no svojim dimenzijama i visokom impostacijom izvan mjerila čovjeka doimaju se tek kao apstraktne svjetlosne cezure. Sa stražnje je strane Mujadžić postavio dva (!) velika minareta 'osmanskog tipa'.

Kako je projekt ostao neizveden, 1940./41. Omer Mujadžić izrađuje nove nacрте i maketu džamije u suradnji s tada 34-godišnjim, već afirmiranim arhitektom Zvonimirom Požgajem.³⁸ I ovaj je džamijski koncept bio vrlo sličan prvotnome Mujadžićevu rješenju, ali, razlika je u većoj otvorenosti cijeloga sklopa prema okolini, naglašenomu ulaznom trijemu, i u stvaranju intimnog trga sa *šadrvanom*³⁹.

³⁶ JURKIĆ, 1943: 46; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 255-258; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 20; OMERBAŠIĆ, 2010: 395

³⁷ MUFTIĆ, 1997: 36, 45; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 256; OMERBAŠIĆ, 2010: 403: Ispod objavljenoga Mujadžićeva perspektivnog akvarela džamije na Zelengaju/Kraljevcu greškom se navodi da je to 'drugi projekt', no riječ je prvom rješenju. Nigdje u biografskoj literaturi o arhitektu Požgaju taj se njegov projekt ne spominje.

³⁸ U jednom kasnijem tekstu Požgaj izrijekom potvrđuje svoje autorstvo tog projekta [POŽGAJ, 1943: 50]. Ostale atribucije: HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 20; OMERBAŠIĆ, 2010: 397: Uz objavljenu fotografiju makete navodi se samo Mujadžićevo ime, dok ključni Požgajev autorski udio nije spomenut. Ovaj Požgajev projekt u stručnoj literaturi dosad nije bio poznat pa se ne navodi ni u jednom biografskom prikazu, niti u popisu Požgajevih djela [v. ŠTULHOFER, 1993.; UCHYTIĆ, ŠTULHOFER, BARIŠIĆ MARENIĆ, 2007: 24-25, 44; UCHYTIĆ, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2009: 179-180; T. PL., 1996: 87; PREMERL, 1989.); Nema ga također ni u autorovoj ostavštini [HDA-0814; NSK-R 7774]. Prvi je puta maketa džamije objavljena kod: HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 257.

³⁹ *Šadrvan* [perz.] → kružna ili poligonalna džamijska fontana/bazen, poželjno s tekućom vodom; može služiti za obredno umivanje (*abdest*) [ŠKALJIĆ, 1985: 578].

Arhitektura djeluje lakše i profinjenije, manje monumentalno, a asimetrična postava samo jednog minareta u lijevom uglu glavnog pročelja odgovara tradiciji bosanskih potkupolnih džamija, na koje se projekt očito referira.

Izvedba Požgaj-Mujadžićeva projekta odgođena je zbog početka rata, a posljednji se put u javnosti spominje krajem srpnja 1941., kada novine javljaju da će se nakon očevida Društva za poljepšanje grada Zagreba na Zelengaju i posjeta poglavniku i gradonačelniku „...s gradnjom započeti u najskorije vrijeme“. Govori se o gotovim projektima koje je izradio arh. Zvonimir Požgaj „...savjetujući se s muslimanskim slikarom Omerom Mujadžićem“⁴⁰, što unosi novo svjetlo u autorske relacije toga dvojca.

„Džamija poglavnika Ante Pavelića“ u Domu likovnih umjetnosti⁴¹ – Prvi se put u javnosti pojavila vijest o prenamjeni *Doma likovnih umjetnosti* na Trgu N u džamiju 14. kolovoza 1941.⁴², a 28. veljače 1942. poglavnik Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelić, primivši delegaciju Islamske zajednice,⁴³ konačno odbija Kraljevac/Zelengaj kao lokaciju i potvrđuje prenamjenu *Doma* u džamiju.⁴⁴ Navodno je tu odluku osobno donio još u travnju 1941. (po drugim izvorima, u srpnju⁴⁵ ili kolovozu⁴⁶), kada je mimo znanja islamske zajednice naložilo Ministarstvu javnih radova izradu projekta preinake *Doma* i pokretanje priprema za gradnju. Zanimljiv podatak navodi zagrebački muftija Ismet Muftić u predgovoru *Spomenice* otvorenja džamije, gdje

⁴⁰ *** 1941.b; *** 1941.c; HRUŠKOVEC, 1990./91: 166-167; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 260-261

⁴¹ Bogomolja je službeno nosila naziv „Poglavnikova džamija“ pa će se taj naziv rabiti i u ovome članku [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 293, 518-522]. O nacionalno-političkim konotacijama položaja muslimana u NDH, posebno u Zagrebu v. HASANBEGOVIĆ, 2007: 169-245.

⁴² *** 1941.d: 6; *** 1941.h; *** 1941.i; *** 1988: 17-19; HRUŠKOVEC, 1990./91: 167; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 261; Istoga dana preuzeti su ključevi *Doma* i naloženo je Kuratoriju zaklade *Doma* njegovo iseljenje u roku od tri dana [HRUŠKOVEC, 1990./91: 14, 90].

⁴³ Datum tog sastanka koji se navodi u literaturi [OMERBAŠIĆ, 2010: 403] vjerojatno nije točan jer su u to vrijeme radovi na adaptaciji *Doma* trajali već nekoliko mjeseci, pa inicijativa s džamijom na Kraljevcu tada ne bi imala smisla.

⁴⁴ O odluci o preuređenju *Doma* u džamiju u jednom je govoru svjedočio sam Pavelić: „Kada sam došao ovamo, odmah su mi došli ljudi, koji su mi donijeli dva gotova nacrti za gradnju džamije... Ja sam ove nacрте pregledao i vidio sam, da bi po njima imala biti sagrađena negdje u Kraljevačkoj šumi, dakle četiri do pet kilometara udaljeno od središta grada. Ja sam im kazao, da mi više ne dolaze s ovim nacrtom ali im nisam stavio do znanja što namjeravam. Opazio sam da je umjetnički paviljon na Trgu N najpodesniji, najzgodniji i najdostojniji da se tamo sagrađi džamija za muslimane. Tada mi je došao jedan drugi gospodin koji mi je kazao da se ovaj hram umjetnosti nije smio pretvoriti u džamiju. Ja sam mu odgovorio: Ovaj hram umjetnosti nosi na sebi žig našeg robovanja...“ (aludira na činjenicu da je *Dom* građen kao spomenik kralju Petru Karađorđeviću, op.a.) [NOVAK, 1948: 800; MUFTIĆ, 1997: 46]

⁴⁵ N. B., 1943.a; PLANIĆ, 1943.c: 54; DIZDAREVIĆ, 1944.b; *** 1988: 41; *** 2008: 27; IVANČEVIĆ, 2003: 20, navodi da je odluka donesena 14.7.1941.

⁴⁶ HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 20; OMERBAŠIĆ, 2010: 403

kaže da je Paveliću „...ta misao ležala na srcu, te je još u emigraciji *osobno izradio nacrt džamije*. Ovaj crtež džamije... sačuvao je i donio u Domovinu“.⁴⁷

Inače, monumentalna rotunda Doma iz 1934.-1938. djelo je Ivana Meštrovića (izvorne nacрте izradili su arh. Harold Bilinić, Zvonimir Kavurić, Lav Kalda, Lavoslav Horvat, Ivan Zemljak i Nikola Molnar).⁴⁸ Meštrović je upravo na početku radova na gradilištu 'džamije' u proljeće 1942. (protiveći se već i ranije preinaci zgrade)⁴⁹ emigrirao u Rim, a potom u Ameriku. Još za izgradnje Doma 1938. bilo je mnogo polemika oko oblika zgrade, zbog čega je nazivana 'neestetskom nakazom', ali i protivljenja njenoj postavi na Trgu N jer je zatvarala dotad slobodne vizure prema gradu i katedrali. Pregradnji u islamsku bogomolju suprotstavila se Katolička crkva – od opata i vatikanskog izaslanika do nadbiskupa Alojzija Stepinca – smatrajući kako bi se tim činom muslimanima omogućilo da napokon postignu ono što su 400 godina borbom bezuspješno pokušavali (aludirajući, dakako, na osmanlijska osvajanja hrvatskih prostora).

Iako se u novinama pojavila vijest da će preuređenje bivšega umjetničkog paviljona u džamiju „...izvršiti nekoliko inženira muslimana iz Sarajeva, koji će izvesti i osnovu za gradnju minareta“⁵⁰, Ministarstvo javnih radova već je u ljeto 1941. godine⁵¹ tu prilagodbu povjerilo akademskim arhitektima Stjepanu Planiću i Zvonimiru Požgaju, koji su prvotno izradili dvije odvojene, bitno različite 'osnove'.⁵² Ponajviše su se razlikovali u stajalištu oko broja i položaja minareta, jer Planić predlaže tri *munare*⁵³ (kako je na kraju i izvedeno), a Požgaj jednu u osi ulice koja je vodila na Krešimirov trg.⁵⁴ Stjepan Planić u svojem obrazloženju koncepta navodi kako je htio „... kružni volumen smiriti i fiksirati unutar opisane tlocrtne kvadratne forme, kojoj su tri ugla tri

⁴⁷ *** 1943: 5-6; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 261

⁴⁸ ZEMLJAK, 1939: 17-23; IVANČEVIĆ, 1988: 47-75; HRUŠKOVEC 1991; *** IVANČEVIĆ, 2003: 19; *** 2003: 26, 35; *** 2006.b: 158; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 335-338; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 265-268

⁴⁹ JEREB, 1999: 603-605; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 268, 486-488; OMERBAŠIĆ, 2010: 404

⁵⁰ *** 1941.d: 6; *** 1941.j; HRUŠKOVEC, 1990./91: 167

⁵¹ Vezano za početak gradnje sastavljen je posvetni kronogram zagrebačke džamije. Izveden je iz 173. ajeta iz poglavlja „Ves-Saffât“ *Kurana* i označava 1360. hidžretsku godinu (=1941./42.). U stihu glasi: *Ve inne džundenâ lehumul-galibun (Zaista će naša vojska pobijediti nevjernike)*, a brojčana vrijednost slova daje navedenu hidžretsku godinu [*** 1942.d; *** 1988: 30-31].

⁵² Pavelić je brigu oko izgradnje džamije povjerio ministru prometa i javnih radova Hilmiji Bešlagiću, dipl.ing.građ., koji je pak za projektiranje angažirao Planića i Požgaja [*** 1941.i; N. B., 1943.a; DIZDAREVIĆ, 1944.b; DERVIŠEVIĆ, 1984; *** 1988: 18-19, 27, 41; MUFTIĆ, 1997:47; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 270; OMERBAŠIĆ, 2010: 405-406]. Požgaj ističe da je angažman na preuređenju Doma dobio „... na temelju moga projekta za džamiju u Zelengaju“ [POŽGAJ, 1943: 50].

⁵³ *Munara* → *minaret*

⁵⁴ *** 1941.e: 8; HRUŠKOVEC, 1990./91: 167

minareta, a četvrti je ulazni svečani predprostor sa stepenicama, klupama i vodoskokom“.⁵⁵ Za izvedbu je određena inačica po kojoj je eksterijer s minaretima i šadrvanom u konačnici projektirao Planić⁵⁶, a interijer i opremu Požgaj.⁵⁷ Projektna dokumentacija tog zahvata sačuvana je samo djelomično.⁵⁸

Gradnju je prema 'jeftimbi' započelo poduzeće ing. Zorislava Franetića 19. ili 21. kolovoza 1941. (gdje se ističu problemi s temeljenjem) i do zime bili su postavljeni donji dijelovi minareta.⁵⁹ No, toj 'ranoj dataciji' kontradiktorna je činjenica što se još u veljači 1942. kod Pavelića razgovaralo o tome hoće li se džamija graditi na Kraljevcu, a osobitu zabunu unosi nadnevak projekta minareta (19. 3. 1942.) i građevna dozvola (5. 6. 1943.)⁶⁰ pa se može pretpostaviti da su radovi počeli 'direktivno', prije formaliziranja projekta. O žurbi s pokretanjem preuređenja džamije govori i sam Planić: „Uvjetovana brzina tražila je ujedno odmah i gotovo načelno rješenje uređenja oko glavne zgrade... a u roku od jedan dan trebalo je riješiti barem

⁵⁵ N. B., 1943.a; PLANIĆ, 1943.a: 5; PLANIĆ, 1943.c: 55; *** 1988: 28

⁵⁶ Odluku o izboru Planićeva rješenja donio je osobno ministar Bešlagić „...radi pravilnijeg arhitektonskog rješenja“ [*** 1941.e: 8; *** 1941.i; DIZDAREVIĆ, 1944.b; HRUŠKOVEC, 1990./91: 167]; ostalo: *** 1941.a; N. B., 1943.a; PLANIĆ, 1943.c: 54; *** 1944.a; *** 1988: 18-19, 20, 27-29, 41; *** 1999: 16; IVANČEVIĆ, 2003: 20; *** 2003: 54, 56; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 270, 526-527; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 337; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2009:171, 173. U literaturi se ponegdje netočno navodi da su „...tri minareta projektirali Stjepan Planić i Zvonimir Požgaj“ (***) 2006.c: 404), iako su minareti samostalna Planićeva realizacija.

⁵⁷ *** 1941.f; *** 1941.i; POŽGAJ, 1942; *** 1944.a; DIZDAREVIĆ, 1944.b; *** 1988: 18-19, 21-24, 41; HRUŠKOVEC, 1990./91: 168; MUFTIĆ, 1997: 50; IVANČEVIĆ, 2003: 20; *** 2003: 54, 58; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 270, 523-525; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 337; UCHYTIL, ŠTULHOFER, BARIŠIĆ MARENIĆ, 2007: 24-25, 44; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 20; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2009: 179-180. Uz češće spominjanje Planićevih minareta u literaturi se ponegdje prešućuje preinaka interijera, koja je djelo Zvonimira Požgaja [*** 2006.b: 159].

⁵⁸ Ni u opsežnim autorskim ostavštinama Stjepana Planića [IPU – 'Arhiv Planić'], odnosno Zvonimira Požgaja [HDA-0814], ni u arhivu zagrebačkoga Medžlisa [MIZZ] nisu pronađeni nacrti preinake Doma u džamiju. Među projektima gradskog arhiva sačuvan je samo presjek minareta s tri tlocrtne razine crtan kao podloga projektu ugradbe dizala u minarete, bez Planićeva potpisa [DAZG – [1122] GPZ-GO: sig. 3079]. Publicirana je međutim situacija džamije s dispozicijom šadrvana i minareta, kao i Požgajev tlocrt prizemlja te perspektivni crtež interijera [*** 1988: 21, 23; *** 2003: 53-54], no ovim nacrtima nije bilo moguće utvrditi izvor. Stoga se može pretpostaviti da su zbog izrazito negativnih političkih konotacija tog projekta dokumentacijski tragovi nakon 1945. ciljano uklonjeni. OMERBAŠIĆ, 2010: 415, navodi da je cjelokupna tehnička dokumentacija džamije završila u jednom fotostudiju u Varaždinu, koji je bio angažiran da registrira radove na adaptaciji Doma 1943. (greškom je otisnuto 1993., op. a.), gdje joj se gubi trag. Možda je to razlog što se ni Planićeva, ni Požgajeva izvedba džamije ne spominju u njihovim autorskim opusima u novoj *Enciklopediji hrvatske umjetnosti* [R. IĆ, 1996: 70-71; T. PL., 1996: 87], kao ni u nekim relevantnim sintezama [PREMERL, 1984: 253-274; PREMERL, 1989.; ŠTULHOFER, 1993: 59-63].

⁵⁹ *** 1941.a; *** 1941.e: 8; *** 1988: 20; HRUŠKOVEC, 1990./91: 15, 167; MUFTIĆ, 1997: 48 netočno navodi da je izgradnja počela „u ranu jesen“; IVANČEVIĆ, 2003: 20; HASANBEGOVIĆ, 2007: 278, sl. 176

⁶⁰ DAZG – [1122] GPZ-GO: sig. 3079. U literaturi se zabunom navodi 18.7.1942. kao datum građevne dozvole [OMERBAŠIĆ, 1999: 261], kada je samo sastavljen zapisnik o dokumentaciji, također i krivi datum 19.4.1943. [HRUŠKOVEC, 1990./91: 15].

smještanje i glavni oblik minareta...“.⁶¹ Izvedba minareta i šadrvana dovršena je u proljeće 1943.⁶², a džamija je otvorena 18. kolovoza 1944. godine⁶³

Minareti su bili izvedeni od betona, visine 45 m i udaljeni od trijema džamije 9,3 m. Do njihova je vrha vodilo 190 stuba (predviđena je i ugradba dizala)⁶⁴, a otvori u plaštu tornjeva i galerija bili su usmjereni prema Meki (JI). Planić se odlučio za slobodnostojeće minarete koji nigdje nisu doticali izvornu Meštrovićevu rotundu te stoga imaju masivne postamente, a u likovnom pogledu zanimljiva je koloristička obrada inače bijelih minareta, koji su pri vrhu bili obojani u tamno sivo-ljubičasti ton s linijaturama rombova u žbuci.⁶⁵

Unutrašnjost džamije, površine 1300 m², bila je uređena tako da istovremeno može odgovoriti na akustička i tehnička, te obredna i arhitektonska pitanja. Uklonjeni su neki pregradni zidovi, a kružni tlocrt glavne dvorane podijeljen je na 36 segmenata radi postizanja boljeg loma i usmjerenja zvuka. Novi željezno-betonski svod⁶⁶ s mirnim difuznim pojasom svjetla i zračnim slojem između staroga i novoga svoda debljine 2 m služio je kao toplinski izolator (uz vlastito centralno grijanje). Na prvome katu nalazili su se stanovi za *imame*⁶⁷ i mujezine, uz urede za muftije i drugo džamijsko osoblje. Drugi je kat bio rezerviran za knjižnicu i prostorije za vjeronauk, u

⁶¹ N. B., 1943.a

⁶² U iscrpnom katalogu Planićevih radova [*** 2003./04: 41, 106], za šadrvan i minarete navodi se datacija 1942. [također i HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 270, 275], iako je njihova gradnja počela još 1941., dovršeni su 1943. [N. B., 1943.b: 9; *** 1988: 32-37], a otvorenje džamije zbilo se 1944.; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 20.

⁶³ *** 1944.c; *** 1944.d; *** 1988: 44-59; HRUŠKOVEC, 1990./91: 15; MUFTIĆ, 1997: 54; IVANČEVIĆ, 2003: 20; *** 2003: 52; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 293, navode da je džamija otvorena 18. kolovoza. Ponegdje se netočno spominje 20. kolovoza [*** 1944.b; OMERBAŠIĆ, 2010: 406].

Investicija je državni proračun opteretila s čak 32,6 milijuna kuna [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 316]. Prema *Približnom procjembenom elaboratu* od 24.10.1941. računalo se s građevnom investicijom od 20,8 milijuna kn [HRUŠKOVEC, 1990./91: 15, 94]. Džamija je upisana kao nekretnina u ZKU br. 18305, KO Grad Zagreb, KČ 2344/2, površine 9634 m² [OMERBAŠIĆ, 2010: 407-414]. Temeljem zamjene nekretnina između NDH i Općine grada Zagreba Dom je formalno proglašen džamijom tek krajem 1942. [„NN“, CVI, 228 od 19.12.1942.; HRUŠKOVEC, 1990./91: 15]. Za daljnje uzdržavanje poglavnik je u prosincu 1944. utemeljio *vakuf* ([ar.] → zaklada, zadužbina, vjerska imovina [ŠKALJIĆ, 1985: 637]) s glavnicom od 20 milijuna kuna [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 316, 531-542].

⁶⁴ K-Ć, 1942: 7; N. B., 1943.a: 11; PLANIĆ, 1943.a: 5; PLANIĆ, 1943.c: 56; DIZDAREVIĆ, 1944.b; *** 1988: 29, 41; HRUŠKOVEC, 1990./91: 95, 169-170; MUFTIĆ, 1997: 48; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 270; OMERBAŠIĆ, 2010: 415. Projekt ugradbe dizala, koja zbog štednje u konačnici navodno i nisu bila postavljena, izradila je 1942. tvrtka „Stigler“ [DAZG – [1122] GPZ-GO: sig. 3079].

⁶⁵ N. B., 1943.a; PLANIĆ, 1943.c: 55; *** 1988: 29. Građevne je radove na džamiji izvela zadruga „Lipa“, bravarske obrtnici Kralj i Truhan, a kamenarske detalje (osobito šadrvan i trg pred ulazom) od bijeloga je bračkog vapnenca isklesao majstor Andrija Jurun [*** 1942.b; *** 1988: 25; OMERBAŠIĆ, 2010: 406].

⁶⁶ DIZDAREVIĆ, 1944.b; *** 1988: 41-42

⁶⁷ *Imam* [ar.] → „vođa“, muslimanski svećenik, poglavar džamije, koji ima pravo predvoditi svih pet dnevnih molitava [ŠKALJIĆ, 1985: 345]

podrumu je bila *abdesthana*⁶⁸, a u prizemlju glavna molitvena dvorana.⁶⁹ Zanimljivo da Požgaj nimalo ne skriva radikalnost svoga zahvata pa u onodobnome tisku izjavljuje: „...Od čitave zgrade bivšeg umjetničkog paviljona zadržani su samo vanjski zidovi, a sve ostalo je podpuno izmijenjeno i prepravljeno“.⁷⁰

Likovni izraz interijera oslanjao se na ornamentalne i matrične nefiguralne ukrase. Požgaj pokušava stvoriti 'dojam arabeske' kao najznačajnijeg motiva novoga džamijskog prostora služeći se starohrvatskim pleternim motivima s „Držislavove ploče“, „Branimirova kamena“, splitske krstionice, i s drugih povijesnih kamenih spomenika.⁷¹ Kaligrafska dekoracija u dužini zapisa od čak 1725 m bila je povjerena najpoznatijemu onodobnome sarajevskom kaligrafu Muhammedu ef. Mujagiću⁷², a štukaturne ornamente izveo je akad. kipar Jozo Turkalj s još 12 kipara.⁷³ Zidovi džamije bili su obloženi zelenim talijanskim mramorom. Slikane dekoracije je izveo akad. slikar Julije Merlić.⁷⁴ Posebno bogato riješena je najvažnija točka džamije – monumentalni *mihrab*⁷⁵, koji je cijeli bio isklesan u bračkom kamenu i presvučen listićima od 22-karatnog zlata (sačuvan je i danas je izložen u novoj džamiji). Lijevo od njega bio je *kjurs*⁷⁶ (mala propovjedaonica), a desno *mimber*⁷⁷ (velika propovjedaonica), oba od javorova drva.⁷⁸ Izvedena su dva *mahfila*⁷⁹ (molitvene

⁶⁸ *Abdesthana* [perz.] → prostor za obredno pranje prije molitve *namaza* [ŠKALJIĆ, 1985: 66]

⁶⁹ *** 1942.c; POŽGAJ, 1942.; Z. P., 1942.; IVANUŠA, 1986.; *** 1988: 24; MUFTIĆ, 1997: 50, 54; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 272; OMERBAŠIĆ, 2010: 416

⁷⁰ POŽGAJ, 1942.; *** 1988: 21

⁷¹ POŽGAJ, 1943: 52; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 21. O takvoj hibridnoj likovnosti, koja ima ishodišta u posve različitom konfesionalnom i kulturnom miljeu, negativno se odredio IVANČEVIĆ, 2003: 20.

⁷² *** 1941.g; N. B., 1942; POŽGAJ, 1942; *** 1988: 23; HRUŠKOVEC, 1990./91: 168-169; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 272

⁷³ Obrtnički dio izvedbe kaligrafije i pleterne štuko-ornamentike obavili su zagrebački „umjetnički majstori“: Bohutinski, Matijević, Perić, Ivanković, Jean, Papić, Raduš, Penić, Loboda, Lozica, Štigler i Brilly [K-Ć, 1942: 7; POŽGAJ, 1942; *** 1988: 23; *** 2003: 58; OMERBAŠIĆ, 2010: 406]. Ministarstvo prometa i javnih radova odobrilo je 7.10.1941. za modeliranje reljefa 500.000 kn. „Kiparski radovi“ u interijeru trajali su 10.5.-10.11.1942. [HRUŠKOVEC, 1990./91: 15, 92-93, 169-170].

⁷⁴ MUFTIĆ, 1997: 50; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 21

⁷⁵ *Mihrab* [ar.] → ovalna niša u istočnom zidu molitvenog prostora *džamije* ili → *mesdžida*, okrenuta u smjeru → *kible*, odnosno *Čabe* u Meki (kod nas JI), ispred koje *imam* predvodi grupno klanjanje [ŠKALJIĆ, 1985: 463].

⁷⁶ *Kjurs*, *ćurs* [ar.] → funkcionalno isto što i → *minber* u džamiji, samo skromnijeg oblikovanja te služi za običnu dnevnu propovijed u → *mesdžidu* [ŠKALJIĆ, 1985: 201]

⁷⁷ *Minber* [ar.] → džamijsko povišeno propovjedno postolje – govornica, s koje → *imam* ili → *hatib* petkom na podnevnu → *džunu* petkom i na prvi dan oba *Bajrama* drži propovijed → *hutbu* [ŠKALJIĆ, 1985: 454]

⁷⁸ POŽGAJ, 1942.; POŽGAJ, 1943: 53; *** 1988: 24; OMERBAŠIĆ, 2010: 415

⁷⁹ *Mahfil* [ar.] → ženska galerija u džamiji [ŠKALJIĆ, 1985: 440]

galerije) – gornji za žene, donji za *mujezine*⁸⁰. Na sredini prostora o kupolu je ovješena golemi luster sa 140 žarulja, težak oko 1000 kg.⁸¹ Pod je bio obložen parketom i prekriven 41 perzijskim tepihom.⁸²

Dijelovi Požgajeva interijera sačuvali su se u zazidu, gdje su otkriveni prigodom nedavne obnove Doma (npr. mihrab)⁸³, a dio mobilijara islamska je zajednica uspjela spasiti još prigodom poslijeratnog uklanjanja džamijskih elemenata (kjurs, minber). Sve je to danas izloženo u muzejskom postavu nove džamije u Folnegovićevu naselju.⁸⁴

Iako je Planić-Požgajev zahvat bitno zadirao u izvorni Meštrovićev koncept negdašnjega Doma likovnih umjetnosti – ako zanemarimo političke refleksije cijele ideje⁸⁵ – ta je građevina preinakom za džamijsku funkciju nakratko bila dobila likovno vrijedan novi sloj kao jedna od najdojmljivijih arhitektonskih izvedbi iz razdoblja Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj⁸⁶, za koju onodobni tisak navodi da je bila „...najljepša i najprostranija džamija u Europi“⁸⁷, a jeruzalemski muftija pri posjetu Zagrebu 1943. izjavljuje da „...zagrebačka džamija spada među najljepše na svijetu“.⁸⁸

Uspostavom komunističke vlasti u svibnju 1945. godine zagrebačka je džamija – iako autorski relevantno djelo arhitekture i umjetničkog obrta ranih 40-ih godina – zbog izrazitih ideoloških konotacija vezanih za Nezavisnu Državu Hrvatsku i poglavnika Antu Pavelića (čije je ime i službeno nosila)⁸⁹ bila određena za rušenje.⁹⁰ Napisi o

⁸⁰ *Mujezin* [ar./tur.] → pomoćni džamijski službenik koji s → *minareta* poziva vjernike na molitvu [ŠKALJIĆ, 1985: 471]

⁸¹ N. B., 1942.; POŽGAJ, 1942.; *** 1988: 22; HRUŠKOVEC, 1990./91.: 169; OMERBAŠIĆ, 2010: 416

⁸² MUFTIĆ, 1997: 54; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 21. Inače, u jesen 1945. Džematski je odbor sastavio popis ćilima „...jer su pojedini važni gradski i državni rukovodioci već počeli dolaziti u džamiju i zagledati u lijepe ćilime...“, no formalnu je odluku o rekviriranju ćilima donio Gradski narodni odbor početkom svibnja 1948. [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 436; OMERBAŠIĆ, 2010: 427, 438]. Godine 1957. bezuspješno je tražen povrat džamijskih ćilima koji su odneseni u Titove rezidencijalne vile na Brijunima [MUFTIĆ, 1997: 61; OMERBAŠIĆ, 2010: 446].

⁸³ Mihrab je otkriven prilikom radova 2002. ispod zazida na kojem je 1952. bila naslikana velika freska Ede Murtića. Troškom zagrebačkog Poglavarstva mihrab je demontiran, prenesen, restauriran i izložen u prostorima nove džamije [*** 2003: 82, fotografije demontaže 114-117; IVANČEVIĆ, 2003: 21; OMERBAŠIĆ, 2010: 417].

⁸⁴ HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 21, 23

⁸⁵ HASANBEGOVIĆ, 2001: 75-90; KISIĆ KOLANOVIĆ, 2009.

⁸⁶ GALOVIĆ, 2003.

⁸⁷ DIZDAREVUĆ, 1944.a; OMERBAŠIĆ, 2010: 415

⁸⁸ *** 1944.e; *** 1988: 69-70; HASANBEGOVIĆ, 2007: 193-194

⁸⁹ LORKOVIĆ, 1943: 8-9; *** 1988; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 293; OMERBAŠIĆ, 2010: 406

tome javljaju se već u lipnju 1945. jer se, uz ostalo, pojavio i navodni 'problem održavanja' džamije. U pismu koje predsjednik džematskog medžlisa piše reis-ul-ulemi u Sarajevo (rujan 1945.) ističe se da je „... džamija jedno javno dobro od opće kulturne vrijednosti, i po svojoj vanjštini i arhitekturi, kao i po svrsi kojoj služi, pa vjerujemo, da bi njezinim pretvaranjem u što drugo bio uništen jedan značajan kulturni spomenik u ovim krajevima...“.⁹¹

Zgrada ipak ostaje u obrednoj funkciji do 1948. godine (kada postaje Muzej socijalističke revolucije).⁹² Navodnim 'pristankom' zagrebačkih muslimana (prema *Rezoluciji...*)⁹³ i suglasnošću Islamske zajednice u Sarajevu, Gradski narodni odbor 9. travnja 1948. izdao je rješenje o rušenju minareta⁹⁴, koje je počelo 13. travnja 1948., a do kraja je mjeseca i dovršeno.⁹⁵ Šadrvan i predtrg su kao 'neutralni' zadržani i danas su valorizirani kao visokokvalitetna intervencija u javnome prostoru.⁹⁶ Unutrašnjost džamije je u svim čitljivim elementima uklonjena⁹⁷, a namještaj je zaplijenjen. Džamija je jedina vjerska građevina u Jugoslaviji planski srušena nakon Drugoga svjetskog rata.⁹⁸

Problem izgradnje džamije nakon Drugoga svjetskog rata – Islamskoj je zajednici zauzvrat ponuđena nadoknada, alternativni prostor te predaja inventara i mobilijara iz

⁹⁰ Potkraj rujna 1945. ministar šumarstva Sulejman Filipović piše Vladimiru Bakariću prijedlog u ime muslimana iz Sarajeva da se zagrebački minareti sruše i da se „...džamija vrati kulturnoj ustanovi za koju je namijenjena...“ [HRUŠKOVEC, 1990./91: 111; HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 425, 551]. Kronologiju takvih inicijativa v. MIZH – Zapisnici sjednica Džematskog medžlisa Zagreb (1946.).

⁹¹ MUFTIĆ, 1997: 59; prijepis dokumenta v. HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 552-555

⁹² Nije precizan podatak da se „... 1941. do 1945. u Domu smjestila zagrebačka džamija...“ (RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 337), jer je džamija otvorena 1944., a u funkciji je bila do 1948., dakle još tri godine nakon rata. Iscrpnu dokumentaciju o preinaci Doma za potrebe džamije i ponovnoj preinaci za izložbenu namjenu v. HRUŠKOVEC, 1990./91: 14-15, 71-98, 166-172.

⁹³ Od oko navodno 20.000 zagrebačkih muslimana (broj je vjerojatno pretjeran jer je po popisu stanovništva 1949. u gradu živjelo 2359 muslimana, op.a.), suglasnost za rušenje džamije potpisalo je njih 12, od toga 8 članova Komunističke partije [MUFTIĆ, 1997: 60]. To je međutim komunističkim vlastima dalo 'legitimitet' da provedu rušenje [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 557-558].

⁹⁴ Rješenje je potpisao Mika Špiljak (faksimil v. HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 432-422, 561; OMERBAŠIĆ, 2010: 436). Rušenje je započelo 12.4.1948., „...a radilo se i po noći sa reflektorima, motornim bušilicama i drobilicama...“ [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 434].

⁹⁵ MUFTIĆ, 1997: 55-61; *** 2000.b; *** 2006.b: 159; *** 2006.c: 404; OMERBAŠIĆ, 2010: 437. Ponegdje se omaškom navodi da su minareti srušeni 1949., vjerojatno stoga što iz te godine potječu prvi projekti preuređenja za Muzej [HRUŠKOVEC, 1990./91: 16; *** 2003: 62; IVANČEVIĆ, 2003: 20; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 337; UCHYTIL, BARIŠIĆ MARENIĆ, KAHROVIĆ, 2009: 171].

⁹⁶ *** 1987.; HORVAT, JUKIĆ, 1994. (šadrvan navode kao 'fontanu' i uz točno Planićevo autorstvo datiraju je oko 1940.); *** 1999: 16; IVANČEVIĆ, 2003: 20

⁹⁷ Uklanjanje interijera džamije potrajalo je do jeseni 1949 [HASANBEGOVIĆ, 2007.b: 436]. Projekt preinake interijera za Muzej revolucije, s potpunim uklanjanjem džamijskih elemenata izradio je 1951., a realizirao 1952. arh. Vjenceslav Richter [*** 2003: 11, 62; RADOVIĆ MAHEČIĆ, 2007: 337].

⁹⁸ MUFTIĆ, 1997: 61; OMERBAŠIĆ, 2010: 426

dotadašnje džamije, ali to nije provedeno. U dopisima Islamske zajednice ističe se da su u ovu građevinu „...uložena obilna materijalna sredstva Zaklade za izgradnju džamije u Zagrebu, koja je osnovana još prije rata, a koja je sredstva sakupljao još i prije osnivanja te zaklade ovdašnji džematski medžlis. Prema tome ako će se ova džamija oduzeti, onda bi trebalo dati u zamjenu drugu...“.⁹⁹ Iako je džematu obećan prostor u Nazorovoj ul. 24¹⁰⁰, zajednica se morala vratiti u derutni stan u Tomašićevoj ulici.¹⁰¹ Tek je 1959. državnim sredstvima ondje opet uređen mesdžid u kojem se održavao i vjeronauk.¹⁰²

Prva poslijeratna inicijativa za podizanje džamije javlja se 1952. godine, kada je od GNO Zagreba, a potom i od Vlade Republike Hrvatske zatražena (i odbijena) dodjela zemljišta za izgradnju.¹⁰³ Godine 1955. otisnuta je bajramska čestitka s 'idejnom skicom' nove džamije u Zagrebu, no nije poznato na kojem mjestu ni tko je autor rješenja.¹⁰⁴ Uz podršku gradonačelnika Većeslava Holjevca 1961. godine donesena je odluka o namjenskom prikupljanju sredstava, a 1962. osnovan je i *Odbor za gradnju džamije*.¹⁰⁵ Za početak namjeravalo se kupiti kuću koju bi se decentno preuredilo u džamiju¹⁰⁶, no to se zbog političkih okolnosti nije smjelo prerano obznaniti. Ali, ta je kupnja propala, pa se tema ponovno aktualizirala 1963.¹⁰⁷ Iste su godine Islamskoj zajednici donirane dvije privatne parcele za izgradnju džamije na Mihaljevcu¹⁰⁸, imenovan je *Odbor za pripremu i izgradnju džamije*, osigurana su inicijalna sredstva, no grad taj smještaj nije odobrio.¹⁰⁹ Traganje za zemljištem i

⁹⁹ Iz dopisa predsjednika Džematskog medžlisa Saliha Ljubunčića reis-ul-ulemi u Sarajevo od 22.9.1945. [prema: MUFTIĆ, 1997: 58]. Zanimljivo je da su komunističke vlasti već 5.7.1945. napravile procjenu nekretnine na džamijskoj KČ 2344/2 te su joj pripisale prometnu vrijednost od 10,9 milijuna dinara, identičnu onoj iz 1939., čime su zapravo anulirale vrijednost ulaganja u zgradu tijekom NDH [HRUŠKOVEC, 1990./91: 15].

¹⁰⁰ Prema *Rješenju* o rušenju džamije od 8.4.1948. [OMERBAŠIĆ, 2010: 436-437]

¹⁰¹ MUFTIĆ, 1997: 63

¹⁰² OMERBAŠIĆ, 2010: 448. Državne su vlasti 1950. zabranile vjeronauk u školama pa je bio moguć samo u prostorima vjerskih zajednica.

¹⁰³ OMERBAŠIĆ, 2010: 440-441

¹⁰⁴ OMERBAŠIĆ, 2010: 442

¹⁰⁵ Odbor je imao sljedeće grupe: građevinsku, propagandnu, pravnu, financijsku i nadzornu [MUFTIĆ, 1997: 64-66; OMERBAŠIĆ, 2010: 454].

¹⁰⁶ Razmatrala se kupnja kuće u Maksimirskoj ul. 74 [OMERBAŠIĆ, 2010: 456].

¹⁰⁷ OMERBAŠIĆ, 2010: 454-457

¹⁰⁸ Donator je bio hadži-Smail Mustapović [OMERBAŠIĆ, 2010: 458].

¹⁰⁹ OMERBAŠIĆ, 2010: 458, bilj. 282

pregovori s gradom nastavili su se i tijekom 1964. i 1965.¹¹⁰ Islamska je zajednica tražila „...gradilište dimenzija 30×60 m za izgradnju sklopa od 1000 m², bilo gdje na prostoru od Ksavera do Ul. proleterskih brigada (današnje Ul. grada Vukovara, op. a.)“.¹¹¹

Projekt Jurja Najdharta¹¹² za džamiju na Srebrnjaku – Grad je tek 1970. islamskoj zajednici za podizanje džamije dodijelio zemljište na Srebrnjaku, uz Bijeničku cestu, uz južni rub groblja Mirogoj.¹¹³

Za tu 'ciljanu' parcelu površine 6438 m² proveden je 1969. arhitektonski natječaj za rješenje novog Islamskog centra s džamijom.¹¹⁴ Prvu je nagradu osvojio sarajevski arhitekt Juraj Najdhart¹¹⁵ sa suradnikom (ponegdje se navodi kao koautor ili 'koprojektant') Džemalom Čelićem¹¹⁶. Natječajni idejni projekt nikada nije zašao u daljnju razradu (iako se u Najdhartovoj biografiji rad na 'idejnom projektu' proteže do 1973.)¹¹⁷, ponajviše zbog poteškoća oko prikupljanja sredstava, raznih izmjena u projektnom programu i otpora dijela muslimana prema tome mjestu (uz groblje), te ponovno zbog političkih 'rezervi' prema izgradnji džamije, osobito spram minareta koji

¹¹⁰ Tako se od Komisije za vjerska pitanja grada Zagreba 5.1.1964. traži odobrenje za izgradnju džamije; tijekom ožujka Odbor IZ posjetio je Urbanistički zavod GZ tražeći moguću lokaciju za džamiju; u studenome se ponovno 'pregovaralo' s Gradskom skupštinom [OMERBAŠIĆ, 2010: 459-461].

¹¹¹ Osim džamije, u programskom elaboratu predviđale su se i prostorije za vjeronauk, knjižnica, abdesthana, predavonica i dr. [OMERBAŠIĆ, 2010: 461].

¹¹² Iako rođeni Zagrepčanin obiteljskog prezimena Neidhardt, nakon odlaska u Sarajevo Juraj svoje prezime piše fonetski – Najdhart – kako se potpisivao i na projektima i na objavljanim radovima nakon 1939. [KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 9, bilj. 1].

¹¹³ MUFTIĆ, 1997: 66; OMERBAŠIĆ, 2010: 463. Službene bilješke o namjeri izgradnje džamije na Srebrnjaku v. MIZH – Zapisnici sjednica Odbora IZ (1970.).

¹¹⁴ Datacija je natječaja dvojbena jer se u literaturi uz 1969. [KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262; T. PL., 1995: 626] javlja i 1970. [*** 1991: 76-77]. Također se navodi da je riječ o 'javnom natječaju', odnosno 'otvorenom' [*** 1974: 5; KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262; MUFTIĆ, 1997: 66], a drugdje o 'internom konkursu' [kod iste autorice kontrodiktoran podatak, KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 345]. Iz drugih se pak izvora netočno naslućuje da natječaja nije ni bilo, već da je izrada 'idejnog nacrtu' direktno povjerena prof. Jurju Najdhartu [dopis *Odbora za izgradnju* od 10.3.1970., prema OMERBAŠIĆ, 2010: 465].

¹¹⁵ Na čelu ocjenjivačkog suda bili su prof. Omer Mujadžić i dr. Muhamed Kadić, koji u obrazloženju nagrade konstatiraju: „Iz priloženih nacrtu se vidi da je to monumentalni sklad islamske i suvremene arhitekture, te će džamija odgovarati potrebama suvremenog hrama s pratećim objektima, kao što je slučaj s džamijama u velikim gradovima svijeta...“ [*** 1974: 5-6; KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262; MUFTIĆ, 1997: 66].

¹¹⁶ KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262, 345, Čelića atribuiru na jednome mjestu kao 'koprojektanta', a drugdje kao 'suradnika'; MUFTIĆ, 1997: 66 i OMERBAŠIĆ, 2010: 465-466 pišu 'suradnik'; T. PL., 1995: 626 navodi 's Dž. Čelićem'; u knjižici koju je priredio sam Najdhart, Čelića spominje kao ravnopravnog autora [*** 1974: 6]; *** 1991: 76-77 i drugdje Čelić se ne spominje.

¹¹⁷ KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 345, u tekstu donosi drukčiju dataciju od one u popisu radova na kraju knjige.

je trebao biti visok 42 m.¹¹⁸ Uz to, parcela je bila smještena na području dviju tadašnjih gradskih općina – Medveščaka i Maksimira – koje su se našle u sporu oko izdavanja suglasnosti i dozvola,¹¹⁹ što se oduljilo do Najdhartove smrti, a zadnji pregovori s tadašnjom Općinom Medveščak vođeni su 1975. godine.¹²⁰ Prostorno rješenje novog Islamskog centra temeljilo se na multifunkcionalnom programu (džamija, uprava, društvene prostorije, stambeni dio, vanjski vrtni prostori), s mogućnošću etapne izvedbe.¹²¹

Iako neizveden, ovaj se projekt unutar Najdhartova opusa smatra izrazitim primjerom 'modelirane arhitekture' iz razdoblja 'plastičnosti',¹²² vrjednovan kao umjetničko djelo snažne likovnosti kojim je autor ostvario sintezu slobodne arhitektonske kompozicije i zadanoga multifunkcionalnog programa. U oblikovanju su korišteni svi 'nužni' tradicionalni elementi džamije (kupola, minaret, kružne forme), ali interpretirani suvremenim konstrukcijama u armiranom betonu „...smjelim izvijenim ljuskama – jajastog, sedlastog, ležećeg, paraboloidnog... oblika“.¹²³ Konačni je produkt potpuno organska modelacija koja svojim plaštem na jednoj strani djeluje introvertirano, dok se drugom stranom sklop otvara u odnosu na okolinu. Glavni volumen džamije kao da se svojim oblikovanjem, malim otvorima u plaštu i izvijenosti forme referira na Le Corbusierovu kapelu *Notre Dame du Haut* u Ronchampu, nastalu dvadesetak godina ranije.¹²⁴ No, Najdhart koristi armirani beton na posve drukčiji način, ne stvarajući monumentalnu statičnu arhitekturu, već mnogo razigraniju i kompozicijski elegantniju od francuskog primjera.

Ovaj je projekt „...transponirana islamska arhitektura u funkcionalne i likovne oblike modernog izraza...“¹²⁵ i jedna od najboljih Najdhartovih stvaralačkih sinteza koja

¹¹⁸ MUFTIĆ, 1997: 69-71. Zanimljivo je da je protiv izgradnje džamije na Plenumu CK SKH (Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske) 1970. oštro istupio Mika Tripalo, a razgovor s delegacijom Islamske zajednice odbila je i dr. Savka Dabčević-Kučar [OMERBAŠIĆ, 2010: 464].

¹¹⁹ Situacijski nacrt s tlocrtima i pročeljima publiciran je u: *** 1974: 9, 11.

¹²⁰ KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262; OMERBAŠIĆ, 2010: 467. Urbanistička suglasnost Grada za gradnju džamije bila je izdana još 1971., no tražilo se 'propitivanje javnosti' [MUFTIĆ, 1997: 67].

¹²¹ *** 1974: 8

¹²² KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 261-262

¹²³ J. N., 1972.a: 1; J. N., 1972.b; *** 1972: 5; KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262

¹²⁴ Poznato je da je Najdhart 1933.-1935. bio zaposlen u atelijeru Le Corbusiera, te da je Corbusierov utjecaj bitno odredio i njegov kasniji teorijski habitus i projektantski prosede. O refleksijama Ronchampa na Najdhartovu 'modeliranu arhitekturu' i posebice na projekt zagrebačke džamije v. KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 258-260.

¹²⁵ KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262

objedinjuje urbanistički kompleksno rješenje, skulpturalnu arhitekturu i odrednice za dizajn interijera.

Džamija u Folnegovićevo naselju – Tijekom 1970-ih godina bilo je predloženo nekoliko novih zamjenskih parcela za buduću zagrebačku džamiju, primjerice: u Soboštini, zatim na prostoru između stadiona Maksimir i tvornice „Kraš“, te uz Folnegovićevo naselje (područje Trstik/Borovje), što je naposljetku i odabrano za izgradnju, s obzirom da se 1977. godine dobila parcela od 17.938 m² površine.¹²⁶ Projektiranje je u srpnju 1979. na temelju dostavljenih 'skica' povjereno sarajevskim arhitektima prof. Džemalu Čeliću (Najdhartovom suradniku na prethodnom džamijskom projektu) i Mirzi Gološu, pri čemu su autori nastojali zadržati bitne elemente Najdhartovog rješenja.¹²⁷ Prve suglasnosti za planiranu gradnju dobivene su u rujnu, izmjena Generalnoga urbanističkog plana provedena je u listopadu, kada je izvršeno i iskolčenje parcele.¹²⁸ Građevinska je dozvola dobivena u kolovozu 1980.¹²⁹, nakon dvije godine (11. rujna 1981.) postavljen je kamen temeljac¹³⁰, a izgradnja je počela 14. prosinca 1981. („Tehnika“, Zagreb).¹³¹ No, zbog problema s financiranjem i požara na krovu 1984. godine¹³² radovi su se oduljili do 6. rujna

¹²⁶ Razmatrana su još četiri mjesta, ali zbog raznih se razloga o njima nije dalje razgovaralo, npr. o nacionaliziranom zemljištu Katoličke crkve na Horvatovcu [MUFTIĆ, 1997: 74-75; *** 2006.c: 404; OMERBAŠIĆ, 2010: 474]. Formalno rješenje o dodjeli parcele Grad je izdao tek nakon četiri godine, 9.6.1981. [OMERBAŠIĆ, 2010: 482]. Zanimljivo je da neposredno prije završetka gradnje javni pravobranitelj tadašnje Općine Peščenica pokrenuo spor tražeći da Islamska zajednica plati Gradu razliku za gotovo tri puta veću površinu dobivenog zemljišta od onoga koje su prepustili na Srebrnjaku, ne vodeći računa o različitim vrijednostima nekretnina na tim dvjema lokacijama [MUFTIĆ, 1997: 89].

¹²⁷ KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262, bilj. 57; MUFTIĆ, 1997: 75; *** 2006.a: 194-195; OMERBAŠIĆ, 2010: 466, 476, 481. Još je u veljači 1979. prof. Čelić pozvan da napravi 'skicu' džamijskog sklopa, a u ožujku 1980. potpisan je ugovor o izradi izvedbenog projekta. Izrađivač cjelokupne projektne dokumentacije bio je Institut za arhitekturu i urbanizam Arhitektonskoga fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

¹²⁸ OMERBAŠIĆ, 2010: 476

¹²⁹ MUFTIĆ, 1997: 75; OMERBAŠIĆ, 2010: 483. Projektna dokumentacija i odgovarajuće dozvole čuvali su se u: GUOUZ – Područni ured Peščenica, no prije nekoliko godina sve je pravosudnim nalogom povučeno u sudski spis vezano za jednu tužbu protiv Islamske zajednice. Ti projekti nisu nikada vraćeni i danas im se izgubio trag (usmena informacija arhivistice Područnog ureda, prema bilješki povjerenstva uloženoj u praznu 'košuljicu' projekta džamije).

¹³⁰ OMERBAŠIĆ, 2010: 484-489

¹³¹ Na ponudbeni natječaj za gradnju osim „Tehnika“ javili su se i „Industrogradnja“, „Pionir“ i dr. Formalni ugovor o gradnji s „Tehnikom“ potpisan je 21.10.1981., nakon što je gradnja zapravo već bila počela [MUFTIĆ, 1997: 75, 77, 79, 85; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 26, OMERBAŠIĆ, 2010: 483, 488].

¹³² Požar se dogodio 28.6.1984. [OMERBAŠIĆ, 2010: 516].

1987.¹³³, kada je napokon otvorena prva, u potpunosti novoizgrađena zagrebačka džamija, „... jedna od najvećih, a po mnogome i jedna od najljepših u Europi“.¹³⁴

Sklop Islamskog centra proteže se na 10.000 m². Uz suvremenu džamiju u Centru su okupljeni i drugi kulturno-obrazovni te društveni sadržaji. Programski cjelina je podijeljena u tri dijela: molitveni, društveni i stambeni.¹³⁵ Suteran je namijenjen mladima i sadrži *medresu*¹³⁶, dječji vrtić i omladinski klub s malim amfiteatrom. Na etaži iznad, u razini ulaza i pristupne terase, nalaze se: kongresna dvorana, čitaonica, knjižnica, učionice za nastavu vjeronauka, uredi i restoran s *divanhanom*¹³⁷. Cijeli je kat organiziran kao stambeni prostor za imame i sobe *musafirhane*¹³⁸.

Odnos arhitektonskih masa također prati razdiobu funkcija pa je u naglašenomu južnom volumenu samo prostor džamije, a u sjevernom su korpusu prateći sadržaji. Međusobno su povezani nižim traktom s prostranom pristupnom terasom. U cjelini je građevina iznimno snažno oblikovno determinirana konstrukcijom, posebice džamijskom kupolom parabolične geometrije. Tradicionalna polukružna kupola jednostavnim je izmicanjem dijelova, isječaka rotacijskih paraboloida, interpretirana na suvremen, dinamični način. Najistaknutiji segment kupole nosi 'zenitalno' osvjetljenje koje omogućuje prirodno svjetlo u središtu džamije. Akcentnom volumenu kupole kompozicijski je pridružen 42 m visok elegantni *minaret* s dvjema galerijama.¹³⁹ Ulaz u Islamski centar jasno je naznačen malom, također paraboličnom kupolom koja presijeca horizontalu glavnoga pročelja obloženog bijelim mramorom. Kompozicija koje je rješenje izniklo iz prvotnih ideja Jurja Najdharta¹⁴⁰

¹³³ Iscrpnu kronologiju gradnje čuva: MIZH – Knjiga zapisnika sjednica Odbora Islamske zajednice i odbora za izgradnju džamije: I. (12.10.1982.-25.12.1984.), II. (8.1.1985.-2.6.1987.).

¹³⁴ MUFTIĆ, 1997: 15, 89, 97; *** 2006.c: 404; OMERBAŠIĆ, 2010: 539. Onodobnu antiislamsku klimu dobro oslikavaju prilozima objavljeni u jugoslavenskom tisku povodom otvorenja zagrebačke džamije, u kojima se osjećao uglavnom negativan naboj ili suzdržanost u komentarima o toj gradnji [npr. *Priče s 1001 minareta, Mujo Hrnjica i islam*, „NIN“, 13.9.1987.; *O ideji dugoj 75 godina*, „Vikend“, 18.9.1987.; *Allah u Zagrebu*, „Danas“, 8.9.1987.; *Zagrebačka džamija*, „Arena“, 16.9.1987., i dr.).

¹³⁵ *** 2006.a: 194; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 53-56

¹³⁶ *Medresa* [ar.] → srednja islamska vjerska škola [ŠKALJIĆ, 1985: 451]

¹³⁷ *Divanhana* [perz.] → pretprostor, hal, mjesto za okupljanje i razgovor [ŠKALJIĆ, 1985: 220]

¹³⁸ *Musafirhana* [ar./perz.] → besplatno konačište s hranom za putnike, osobito hadžije [ŠKALJIĆ, 1985: 476]

¹³⁹ Navodi se i podatak o visini minareta od 51 m [*** 2006.a: 194], također i od 45 m [MUFTIĆ, 1997: 80].

¹⁴⁰ Džemal Čelić ističe da je i u izvedenoj džamiji ostalo mnogo toga od koncepcije Jurja Najdharta [KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, 1990: 262].

postala je prepoznatljiv vizualni znak toga dijela grada, s jakim simboličkim značenjem u silueti okolnih naselja.¹⁴¹

Unutrašnjost samo djelomično prati nekonvencionalnost eskterijera s ipak primjetnim odnosom između tradicionalnoga i suvremenoga. To je najuočljivije kod *mihraba* oblikovanog kao parabolična niša, ali ne unutar zidnoga plašta, već kao šuplji volumen prislonjen uz istočni zid. Meko je oblikovanje primijenjeno i kod *minbera* koji je gotovo skulpturalno obrađen. Po cijelom obodu molitvene dvorane proteže se ženska galerija *mahfila*¹⁴². Akcentni dijelovi interijera kaligrafski su oblikovani¹⁴³ te dekorirani arabeskama u štukaturi i fajansi, a zanatski su u kvalitetnoj stilizaciji u bakru izvedena troja ulazna džamijska vrata.¹⁴⁴

U gotovo jedinom valorizacijskom tekstu o džamiji koji se pojavio u stručnoj literaturi Ivo Maroević ističe da je „...džamija s islamskim vjerskim centrom uspostavila jednu novu arhitektonsku kvalitetu u zagrebačkom rubnom području istočnoga dijela grada. Ona se pojavila na ledini, iznikla kao bijela skulptura, u formama što su ih dijelom mekano a dijelom robusno riješili sarajevski arhitekti... Džamija je zgrada u kojoj je prostorni sadržaj ponio svu puninu suvremenog arhitektonskog oblika, koji se istovremeno oslanja na tradicijsku arhitekturu. Iako je kupola džamije prerezana u tri kriške kako bi se dobilo izrazito bogato zenitalno svjetlo, iako minaret nije klasičan, iako se cijela pozicija islamskog centra koja je suvremena po oblikovanju još uvijek može mekoćom svojih linija i naglašavanjem nekih elemenata vezati na orijentalnu arhitekturu, ipak je rezultat spoj modernog mišljenja i orijentalne tradicije“.¹⁴⁵ Maroević u džamijskoj kompoziciji prepoznaje elemente emotivnog racionalizma i strukturalističke arhitekture, te elaborira ekspresionistički naglasak na volumenima.¹⁴⁶

¹⁴¹ Detaljan opis prostora Islamskog centra i džamije te arhitektonskih detalja i oblikovanja v. MUFTIĆ, 1997: 90-95; HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 53-69.

¹⁴² *Mahfil* [ar.] → ženska galerija u džamiji [ŠKALJIĆ, 1985: 440]

¹⁴³ Autor je kaligrafije u to vrijeme najpoznatiji bosanski kaligraf Ešref Kovačević [HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 43].

¹⁴⁴ Autor je vratnica ak. kipar Šefkija Baručija [HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009: 43]

¹⁴⁵ MAROEVIĆ, 1990: 225-227; MAROEVIĆ 2002: 98-100

¹⁴⁶ MAROEVIĆ, 1992: 245, 250; MAROEVIĆ, 2007: 180

DŽAMIJE I MESDŽIDI U DRUGIM GRADOVIMA HRVATSKE MOSQUES AND MASJIDS IN OTHER TOWNS OF CROATIA

Džamija u Gunji¹⁴⁷ – Prva namjenski izgrađena islamska bogomolja u Hrvatskoj u 20. stoljeću (zapravo još od turskoga doba) jest džamija u Gunji¹⁴⁸, posavskom selu nedaleko od Županje smještenom na samoj granici prema Bosni, otkuda su se tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata doselili mnogi muslimani. Zemljište za izgradnju površine 3134 m², donirala je obitelj Čandić, odluka o gradnji donesena je 8. veljače 1968.¹⁴⁹, radovi su *ab ovo* počeli 2. kolovoza iste godine, a džamija je otvorena 28. rujna 1969. godine. Molitveni 'kvadrat' unutarnjih je tlocrtnih dimenzija 9,3×9,3 m. Od 1995. u izgradnji je i Islamski kulturni centar s višenamjenskom dvoranom, učionicama, uredima, restoranom i javnom kuhinjom te smještajnim dijelom za goste.¹⁵⁰

Gunjanska je džamija prvotno bila arhitektonski decentna građevina, pokrivena jednostavnim skošenim krovom i naglašena tek minaretom, a 1999. je prema projektu zagrebačkog arhitekta Faruka Muzurovića nadograđena i pokrivena armiranobetonskom polukružnom kupolom na oktogonnom tamburu, te je preuređena u interijeru i preoblikovana u vanjštini.¹⁵¹ Nažalost, previše doslovno oslanjanje na povijesne obrasce nije dalo novu kreativnu arhitekturu.

Džamija u Rijeci – Inicijative za izgradnju Islamskog centra u Rijeci¹⁵² datiraju još od 1982., a intenzivnije od 1988. kada je kupljeno zemljište.¹⁵³ Prvi arhitektonski natječaj proveden je 1991. godine, od 14 rješenja za izvedbu je odabrano ono Ahmeda Hadrovića iz Sarajeva, no od izvedbe se zbog brojnih administrativnih i lokacijskih problema tada odustalo.¹⁵⁴

¹⁴⁷ http://www.medzlisgunja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=59:islamska-zajednica&catid=38:o-dzematu&Itemid=27

¹⁴⁸ *** 1995.; OMERBAŠIĆ, 2010: 634-639

¹⁴⁹ SIVZ: *Rješenje o odobrenju gradnje džamije u Gunji* (br. 109/68, 8.2.1968.)

¹⁵⁰ NADILLO, 2001: 744-745

¹⁵¹ FZ-arhiva projekata: *Nadogradnja i adaptacija džamije Gunja, Projekt za ishođenje lokacijske dozvole* [F. Muzurović, 1.10.1999.]

¹⁵² Na području Primorsko-goranske županije živi više od 10.000 muslimanskih vjernika [BALEN, 2009.a: 10; OMERBAŠIĆ, 2010: 623].

¹⁵³ OMERBAŠIĆ, 2010: 623

¹⁵⁴ <http://www.medzlis-rijeka.org/ic-rijeka/historijat-izgradnje-ic-rijeka>

Novi natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje *Islamskog centra u Rijeci*, raspisan 2001. (Društvo arhitekata Rijeka)¹⁵⁵, donio je heterogene i teško usporedive koncepte koje je ocjenjivački sud tipološki razvrstao u: 'pravokutne', 'okrugle-centralne' i 'slobodne-razbijene' (!).¹⁵⁶ Prvonagrađeni rad Daniele Antolinc, Vesne Mravinac i Ajle Hrelje žiri je kvalificirao kao „...veoma uspješno i originalno oblikovan...“, ali, naknadno je (2002.) utvrđeno da je riječ o plagijatu, pa je i taj projekt odbijen.¹⁵⁷

Napokon je 2003. za izvedbu odabrano rješenje kipara Dušana Džamonje s arhitektonskim timom iz zagrebačkog biroa „ADB“¹⁵⁸, inače pozvanog autora na istom natječaju, čiji je rad u redovitoj proceduri bio diskvalificiran zbog kašnjenja s rokom predaje. Uz promjenu lokacije i izmjene Generalnoga urbanističkog plana Rijeke za novu je džamiju u konačnici određeno područje Rujevice iznad gradske zaobilaznice. Prerađeno Džamonjino idejno arhitektonsko rješenje (preradba iz 2007.) projektno su razradili Branko Vučinović i Darko Vlahović iz zagrebačkog biroa „ADB“.¹⁵⁹ Kamen temeljac položen je 3. listopada 2009.¹⁶⁰, a izgradnja je počela 12. ožujka 2010.¹⁶¹ Buduća džamija s Islamskim centrom izvodi se na parceli površine 11.000 m², s više od 3000 m² zatvorenoga multifunkcionalnog prostora s raznim vjerskim, društvenim, ugostiteljskim, kulturnim i obrazovnim sadržajima. Vrijednost projekta procjenjuje se na 8-10 milijuna eura. Iako sklop nastaje na kosom terenu, u Džamonjinu konceptu dominira elegantna bijela horizontala zgrade s velikom krovnom terasom na kojoj se nalazi skulpturalno oblikovana ekspresivna džamijska kupola i minaret visok 23 m. Unutrašnjost kupole, izvedene kao složena segmentirana paraboloidna ljuska sa

¹⁵⁵ *** 2000.a (objava 2001.): 24; Koščić, 2001. Među šest pozvanih autora bio je i Ahmet Hadrović, dobitnik I. nagrade na prethodnom natječaju iz 1991., te Dušan Džamonja čije se rješenje u konačnici i izvodi.

¹⁵⁶ *** 2001: 12-15. Nagrade i plasmani na tome natječaju bili su sljedeći: *I. nagrada* – Daniela Antolinc, Vesna Mravinac, Ajla Hrelja (rad '10'); *II. nagrada* – Branko Orlić (rad '09'); *III. nagrada* – Darko Latin, Marko D. Milas, Maroje Mrduljaš, Ante Periša (rad '08'); *pismena priznanja* – Dario Gabrić (rad '16'), Asmir Junuzović (rad '11'), Lejla Kurtić, Sead Kurtić (rad '15').

¹⁵⁷ Otkriveno je da je riječka džamija plagirani projekt jedne londonske robne kuće (!). <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/islamski-centar-gradi-dzamiju-u-rijeci.html>; <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=19000>

¹⁵⁸ AF/AHA: Misirača, A. (2011.), *Islamski centar u Rijeci...* [13.1.2011.]

¹⁵⁹ <http://www.nacional.hr/clanak/13344/moja-dzamija-izgledat-ce-kao-golema-skulptura>

¹⁶⁰ OMERBAŠIĆ, 2010: 627-628

¹⁶¹ <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/pocela-izgradnja-islamskog-centra-u-rijeci.html>

staklenim cezurama, bit će dekorirana pozlaćenim mozaikom, a pročelja će biti obložena kasetama od alu-mrežice u boji bronce, te od inoxa.¹⁶²

Zanimljivo je da je tri godine nakon donesene odluke o izboru Džamonjina rješenja izrada još jednoga idejnog projekta 2006. godine povjerena Miljenku Bernfestu i zagrebačkom birou „AS“, no to nije rezultiralo daljnjim angažmanom.¹⁶³

Ostali mesdžidi u Hrvatskoj – Osim navedenih džamija u Zagrebu, Gunji i Rijeci (u izgradnji), manje islamske bogomolje (mesdžidi) postoje u još 22 mjesta u Hrvatskoj, i to u: Dubrovniku, Rijeci Dubrovačkoj, Splitu, Šibeniku (zatvorena 1997.), Crikvenici, Rijeci (Grivice i Centar), Krku, Raši, Labinu, Vodnjanu, Puli, Poreču, Umagu, Karlovcu, Maljevcu, Bogovolji kod Karlovca, Sisku, Zagrebu (Tomašićeva ul.), Varaždinu, Slavonskom Brodu, Osijeku i Vinkovcima.¹⁶⁴ Sve su to novije preuređeni arhitektonski nezanimljivi prostori u kućama i stanovima uređeni tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, uglavnom 1990-ih godina.

Još prije Drugog svjetskog rata postoji tek zajednica u Osijeku (1927.), s mesdžidima što su postojali na nekoliko lokacija i s nerealiziranom džamijom za koju je kamen temeljac položen 1942. na prostoru današnje gradske tržnice.¹⁶⁵ Danas najstariji mesdžid nalazi se u Dubrovniku (1933.) i jedini ima obrtnički kvalitetno uređen interijer u rezbarenom drvu.¹⁶⁶

Uskoro se može očekivati izgradnja džamije ili mesdžida u Sisku, za koji je 2006. kupljena parcela, a u tijeku je izrada projektne dokumentacije. No, nažalost, uz proceduru koja ne obećava kreativno rješenje.¹⁶⁷ Za 2012. godinu najavljena je i izgradnja džamije te Islamskog centra u Puli, riješenog u vidu kvalitetno oblikovane

¹⁶² OŽEGOVIĆ, 2003: 52-55; BALEN, 2009.a; BALEN, 2009.b: 10; <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/70699/Default.aspx>; <http://www.alfacommerce.com.hr/>

¹⁶³ Za usmene informacije zahvaljujem Maroju Mrduljašu i Miljenku Bernfestu.

¹⁶⁴ OMERBAŠIĆ, 2010: 595-657

¹⁶⁵ OMERBAŠIĆ, 2010: 644-645. Nije poznat autor projekta osječke džamije, niti je nacrtna dokumentacija sačuvana.

¹⁶⁶ Vrijednost investicije procjenjuje se na 2,5 milijuna eura [OMERBAŠIĆ, 2010: 600-603].

¹⁶⁷ OMERBAŠIĆ, 2010: 631. Ugovor o izradi projekta *Islamskoga kulturnog centra s džamijom* u Sisku neposredno je potpisan 8.5.2011. sa zagrebačkim arhitektom Farukom Muzurovićem iz biroa „Forum“ (radijska vijest: HR 1 – Kronika dana, 8.5.2011., 22,00 h). Predračunska je vrijednost investicije 30 milijuna kuna. Na žalost, neprovođenje arhitektonskog natječaja za kreativno rješenje ovako važnog sklopa snažnih simboličkih konotacija daleko je od razine ambicije Islamske zajednice u vrijeme organizacije sličnih natječaja za džamiju u Zagrebu (J. Najdhart, 1969.) ili nedavno za Rijeku (D. Džamonja, 2001.).

interpolacije, prema projektu arh. Ive Buljan iz biroa URBIS 72 d.d. (2010.).¹⁶⁸ Također je u planu izgradnja džamije u Osijeku, za što je već kupljeno zemljište.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Islamska arhitektura 20. stoljeća u Hrvatskoj javlja se kao posve nov uneseni sloj koji nije rezultat povijesnoga kontinuiteta i prethodne geneze muslimanskih građevina lokalno formiranih na hrvatskim prostorima. Nakon posljednjih tursko-islamskih gradnji s kraja 17. stoljeća, džamijske i uopće islamske arhitekture u Hrvatskoj nije bilo tijekom barem 250 godina – sve do 30-ih godina 20. stoljeća. Tada se zbog snažnijega doseljavanja muslimana iz Bosne osnivaju mjesni džemati i medžlisi (vjerske zajednice) koji isprva uređuju provizorne molitvene mesdžide, ali i pokreću ambiciozne akcije oko podizanja džamija.

Cilj je provedenog istraživanja bio utvrditi i okvirno valorizirati projektirane i izvedene islamske građevine religijske namjene nastale u 20. i 21. stoljeću, s obzirom na to da njihove inventarizacije ni vrjednovanja dosad nije bilo. U valorizacijskom pogledu može se zaključiti da sačuvani projekti i izvedene nove islamske gradnje čine autorski relevantan sloj hrvatske arhitekture, vremenski pozicioniran od razdoblja međuratne moderne do danas, i to s djelima istaknutih arhitekata i likovnih umjetnika poput Stjepana Planića, Zvonimira Požgaja, Omera Mujadžića, Jurja Najdharta, Džemala Čelića, Mirze Gološa, Dušana Džamonje i dr. Važna je i činjenica da su za rješenja novih džamijskih sklopova i islamskih centara višekratno provođeni javni arhitektonski natječaji (Zagreb, Rijeka).

Dosad gotovo nepoznat korpus naše moderne i suvremene islamske arhitekture interpretacijski je potrebno uklopiti u širi kontekst novih sakralnih i uopće liturgijskih gradnji na hrvatskom prostoru¹⁶⁹, koji je i tijekom povijesti, a i danas bio područje konfesionalne heterogenosti i posljedično provenijencijski, tipološki i stilski različite religijske arhitekture. U tome je smislu tema otvorena za daljnja istraživanja i teorijska tumačenja.

¹⁶⁸http://www.kevljani.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=239:pula&catid=51:islam&Itemid=68; <http://www.24sata.hr/news/pula-ce-dobiti-dzamiyu-novac-ce-donirati-i-moamer-gadafi-206336>; *** 2011.

¹⁶⁹ Prvi korak u smjeru međunarodne afirmacije novije islamske arhitekture u Hrvatskoj učinjen je autorovim izlaganjem na međunarodnoj konferenciji CICOP u Sarajevu u lipnju o.g. [ŽUNIĆ, 2011.].

GLOSARIJ TURCIZAMA

GLOSSARY OF TURKISH TERMS

[* Tumačenje pojmova prema: ŠKALJIĆ, 1985.]

ABDESTHANA [perz.] → prostor za obredno pranje (*abdest*) prije molitve (*namaza*)

BAJRAM-NAMAZ [perz./tur.] → jutarnja molitva prvoga dana Bajrama, osobito važna u godišnjem ciklusu muslimanskih vjerskih obreda

DERVIŠ [perz.] → pripadnik religijskoga 'reda' koji njeguje posebne muslimanske obrede, često na granici vjerskoga misticizma, djeluju u *tekijama*

DIVANHANA [perz.] → pretprostor, hal, mjesto za okupljanje i razgovor

DŽAMIJA [ar.] → islamska bogomolja u kojoj se obavljaju sve dnevne molitve, velika molitva petkom (*džuma*) i *bajramski namazi*; obvezno ima *minaret*, u interijeru uz *mihrab* obvezan je i *minber*, od vjerskih službenika ima *imama-hatiba* školovanog da drži propovijed (*hutbu*)

DŽEMAT [ar.] → muslimanska vjerska općina, područje koje gravitira jednoj džamiji; u širem smislu svaka općina ili zajednica

DŽUMA [ar.] → podnevna velika molitva petkom

HAMAM [ar.] → javno kupalište, obično podijeljeno na muški i ženski dio, ili na toplu i hladnu vodu

HATIB [ar.] → imam koji na *džumi* i *bajramskim namazima* drži propovijed (*hutbu*) s *minbera*

HUTBA [ar.] → propovijed koju *hatib* s džamijskog *minbera* drži na *džumi* i za *bajramskog namaza*

IMAM [ar.] → 'vođa', muslimanski svećenik, poglavar džamije koji ima pravo predvoditi svih pet dnevnih molitvi, uključivo i *džumu*

KIBLA [ar.] → orijentacija prema *Ćabi* u Meki, strana svijeta prema kojoj se muslimani okreću za molitve; kod nas JI

KJURS, ĆURS [ar.] → funkcionalno isto što i *minber* u džamiji, samo skromnijeg oblikovanja te služi za običnu dnevnu propovijed ili predavanja u *mesdžidu*

MAHFIL [ar.] → ženska galerija u džamiji

MEDRESA [ar.] → srednja islamska vjerska škola

MEDŽLIS [ar.] → vijeće, savjet, odbor vjerske zajednice u nekome mjestu

MEKTEB [ar.] → muslimanska osnovna vjerska škola

MESDŽID [ar.] → manja muslimanska bogomolja bez *minbera* i *minareta* u kojoj se u pravilu ne klanja *džuma*, ni veliki *Bajram-namaz*

MIHRAB [ar.] → ovalna nadlučena niša u istočnom zidu molitvenog prostora *džamije* ili *mesdžida* okrenuta u smjeru *kible*, odnosno *Ćabe* u Meki (kod nas JI), ispred koje *imam* predvodi grupno klanjanje

MINARET [ar./tur.] → *munara*, vitki džamijski toranj s galerijom, s kojeg *mujezin* poziva muslimane na molitvu ('uči *ezan'*)

MINBER [ar.] → džamijsko povišeno propovjedno postolje – govornica, s koje *imam* ili *hatib* petkom na podnevnu *džumu* i na prvi dan oba Bajrama drži propovijed (*hutbu*)

MUJEZIN [ar./tur.] → pomoćni džamijski službenik koji s *minareta* poziva vjernike na molitvu

MUSAFIRHANA [ar./perz.] → besplatno konačište s hranom za putnike, osobito hadžije

NAMAZ [perz./tur.] → muslimanska molitva, klanjanje; obnavlja se pet puta na dan

ŠADRVAN [perz.] → kružna ili poligonalna džamijska fontana/bazen, poželjno s tekućom vodom; može služiti za obredno umivanje (*abdest*)

TEKIJA [ar.] → zgrada u kojoj se obavljaju religijski obredi, ali služi i stanovanje *derviša*

TURBE [ar.] → mauzolej, natkrivena grobnica u obliku paviljona

VAKUF [ar.] → zaklada, zadužbina, vjerska imovina

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

RADOVI VEZANI UZ UŽU TEMU

MAIN BIBLIOGRAPHY

1. BALEN, I. (2009.a), *Džamonjina džamija od 8 milijuna eura*, „Slobodna Dalmacija“, 66 (18.9.), Split
2. BALEN, I. (2009.b), *Minaret džamije u Rijeci visok 23 metra. U listopadu kreće gradnja Islamskog centra na Rujevici*, „Jutarnji list“, 12 (4034 /19.9./): 10, Zagreb
3. DERVIŠEVIĆ, Š. (1984.), *Nešto oko zagrebačke džamije*, „Bosanski pogledi“, 77 [pretisak], London
4. DIZDAREVIĆ, A. (1944.a), *Poglavnikova džamija u danima Ramazana i Bajrama*, „Hrvatski narod“, 6 (17.9.), Zagreb
5. DIZDAREVIĆ, A. (1944.b), *Poglavnikova džamija u glavnom gradu Zagrebu*, „Hrvatski narod“, 6 (1112 /18.8./), Zagreb
6. GALOVIĆ, K. (2003.), *Dom, krv, tlo. Arhitektura u NDH (1941.-1945.)*, „Vijenac“, 11 (23.1.), Zagreb

7. HASANBEGOVIĆ, Z. (2007.a), *Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušajima gradnje „pravaške džamije“ u Zagrebu 1908.*, u: *Pravaška misao i politika* [ur. TURKALJ, J. i dr.]: 87-96, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
8. HASANBEGOVIĆ, Z. (2007.b), *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
9. HASANBEGOVIĆ, Z.; NANIĆ, S. (2009.), *Zagrebačka džamija. Turistička monografija*, Turistička naklada d.o.o, Zagreb
10. HORVAT, J.; JUKIĆ, T. (1994.), *Zagreb, odrazi u vodi* [katalog], Galerija ULUPUH, Zagreb
11. HRUŠKOVEC, T. (1990./91.), *Dokumenti. Argumenti: Meštrovićev Dom likovnih umjetnosti 1930-1990* [Zbornik dokumenata i izbor tekstova o izgradnji, namjeni, vlasnicima, predezbe i prenamjene], HDLU, Zagreb
12. IVANČEVIĆ, R. (2003.), *Sedam desetljeća Doma Hrvatskih likovnih umjetnika 1933.-2003.*, u: *Dom likovnih umjetnika Ivan Meštrović 1938.-2003.* [ur. IVANČEVIĆ, R. i dr.]: 18-22, HDLU, Zagreb
13. IVANUŠA, D. (1986.), *Zgrada Muzeja revolucije naroda Hrvatske II* [*razdoblje džamije], „Bulletin Muzeja revolucije naroda Hrvatske“, jesen/zima, Zagreb
14. JEREB, J. (1999.), *Pismo Ivana Meštrovića ministru nastave dr. Mili Budaku iz kolovoza 1941.*, „Hrvatska revija“, 49 (3): 603-605, Zagreb
15. J. N. [NAJDHART, J.] (1972.a), *Baština i novo*, Slovo Gorčina, Stolac
16. J. N. [NAJDHART, J.] (1972.b), *Džamija u Zagrebu* [brošura], Oslobođenje, Sarajevo
17. JURKIĆ, M. (1943.), *Za islamsku bogomolju u Zagrebu*, u: *Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja*, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu: 40-47, Zagreb
18. KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, J. (1990.), *Juraj Najdhart. Život i djelo*, Veselin Masleša – Biblioteka kulturno nasljeđe, Sarajevo
19. K-Ć (1942.), *Umjetnički reljefni ukrasi u unutrašnjosti velebne džamije u Zagrebu. Hrvatski narodni tropleti kao ures zidova – Posebna galerija za ženske – Munara s 200 stepenica i dizalom – Zdenac od bračkog kamena s pet vodoskoka – Džamija kao vjersko i prosvjetno žarište zagrebačkih muslimana*, „Nova Hrvatska“, 2 (12.11.): 7, Zagreb
20. KOŠČIĆ, N. (2001.), *Efendija Smajić i križ na minaretu*, „Večernji list“, 45 (19.8.), Zagreb
21. KURTAGIĆ-BRATILSKI, F. (1908.), *Džamija u Zagrebu*, „Hrvatsko pravo“, 14 (26.10.), Zagreb
22. LORKOVIĆ, M. (1943.), *Značenje zagrebačke džamije*, u: *Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja*: 8-9, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu, Zagreb
23. MAROVIĆ, I. (1990.), *Zagrebska arhitekturna kronika (9): ...Nova džamija*, „Sinteza“, 83-86: 225-227, Ljubljana
24. MAROVIĆ, I. (1992.), *Zagrebačka arhitektura osamdesetih godina*, „Radovi IPU“, 16: 235-252, Zagreb
25. MAROVIĆ, I. (2002.), *Kronika zagrebačke arhitekture 1981.-1991.* [ad Nova džamija...]: 98-100, IPU, Mala biblioteka, 8, Zagreb
26. MAROVIĆ, I. (2007.), *O Zagrebu usput i s razlogom. Izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970.-2005.)*: 163-183, IPU, Zagreb

27. MUFTIĆ, O. (1997.), *Zapisi o gradnjama zagrebačkih džamija*, Islamska zajednica Zagreb, Eminex s.p.o., Zagreb
28. NADILO, B. (2001.), *Cvelferija u ratu i obnovi*, „Građevinar“, 53 (11): 741-745, Zagreb
29. N. B. (1942.), *Zanimljive potankosti o unutrašnjem uređenju džamije u Zagrebu. Uz džamiju se gradi i više pokrajnih ustanova*, „Nova Hrvatska“, 2 (31.5.), Zagreb
30. N. B. (1943.a), *Zanimljivosti o vanjskom uređenju velebne Poglavnikove džamije. Stručni prikaz arh. Stjepana Planića*, „Nova Hrvatska“, 3 (39 /14.2.): 11, Zagreb
31. N. B. (1943.b), *Veličanstvena džamija u Zagrebu je dovršena. Ispunjen narodni zavjet*, „Nova Hrvatska“, 3 (81 /4.4.): 9, Zagreb
32. NOVAK, V. (1948.), *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb
33. OMERBAŠIĆ, Š. (1997.), *O Islamu i muslimanima u Hrvatskoj*, u: MUFTIĆ, O., *Zapisi o gradnjama zagrebačkih džamija*: 103-110, Islamska zajednica Zagreb, Eminex s.p.o., Zagreb
34. OMERBAŠIĆ, Š. (1999.), *Islam i muslimani u Hrvatskoj*¹, Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj, Zagreb
35. OMERBAŠIĆ, Š. (2010.), *Islam i muslimani u Hrvatskoj*², Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj, Zagreb
36. OŽEGOVIĆ, N. (2003.), *Džamiju gradi Džamonja*, „Nacional“, 9 (374 /15.1.): 52-55, Zagreb
37. PLANIĆ, S. (1943.a), *Arh. Planić o vanjskom uređaju velike Poglavnikove džamije*, „Novi list“, 3 (544): 5, Sarajevo
38. PLANIĆ, S. (1943.c), *Graditeljske osobitosti i ukrasi zagrebačke džamije. 2. Zagrebačke munare*, u: *Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja*: 54-56, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu, Zagreb
39. POŽGAJ, Z. (1942.), *O unutrašnjosti džamije*, „Nova Hrvatska“, 3 (125 /31.5./; 266 /12.11./), Zagreb
40. POŽGAJ, Z. (1943.), *Graditeljske osobitosti i ukrasi zagrebačke džamije. 1. Unutrašnjost bogomolje*, u: *Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja*: 50-53, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu, Zagreb
41. RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Dom Hrvatskog društva likovnih umjetnika / Croatian Artists Centre*, u: RADOVIĆ MAHEČIĆ, D., *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*: 335-338, Školska knjiga, IPU, Zagreb
42. T. PL. [PREMERL, T.] (1995.), *Neidhardt, Juraj*, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 1: 625-626, LZ „Miroslav Krleža“, Zagreb
43. UCHYTIL, A.; ŠTULHOFER, A.; BARIŠIĆ MARENIĆ, Z. (2007.), *Arhitekt Zvonimir Požgaj*, Acta Architectonica, Atlas arhitekture – Arhiv arhitekta 3, Arhitektonski fakultet, Zagreb
44. UCHYTIL, A.; BARIŠIĆ MARENIĆ, Z.; KAHROVIĆ, E. (2009.), *Leksikon arhitekata Atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća*¹, Acta Architectonica, Udžbenici i priručnici 6, Arhitektonski fakultet, Zagreb
45. Z. P. (1942.), *Hrvatski muslimani dobivaju džamiju na najljepšem mjestu Zagreba*, „Velebit“, 5.7., Zagreb

46. ŽUNIĆ, A. (2011.), *Islamic Architecture in 20th Century in Croatia: Issues of Assessment and Architectural Interpretation*, in: *The Importance of Place: Proceedings* [The 4th International Conference on Hazards and Modern Heritage, CICOP, Sarajevo, 13.-16.6.2011.]: in print, Sarajevo
47. *** (1922.a), *Pitanje podizanja džamije u Zagrebu*, „Preporod“, 4: 46, Zagreb
48. *** (1922.b), *U Zagrebu misle graditi džamiju* [karikatura], „Pokret“, 2.6., Zagreb
49. *** (1922.c), [*poziv za prikupljanje milodara za zagrebačku džamiju], „Naša pravda“, 74, Sarajevo
50. *** (1932.), *Zagrebačka džamija*, „Islamski svijet“, 27.9., Sarajevo
51. *** (1935.), [*otvorenje zagrebačkog mesdžida], „Večer“, 16 (29.11.), Zagreb
52. *** (1941.a), *Gradnja temelja minareta*, „Hrvatski narod“, 3 (196 /29.8./), Zagreb
53. *** (1941.b), *Izrađen je nacrt za gradnju džamije u Zagrebu. Džamija bi se imala smjestiti na jednom od najljepših položaja na Zelengaju*, „Hrvatski narod“, 3 (28.7.), Zagreb
54. *** (1941.c), *U Zelengaju sagradit će se džamija zagrebačkih muslimana. Suradnja društva za poljepšanje grada Zagreba i Odbora za gradnju džamije. – Već je izrađena i osnova za gradnju džamije. – Gradnjom će se početi u najskorije vrijeme*, „Hrvatski narod“, 3 (21.7.), Zagreb
55. *** (1941.d), *Zagreb dobiva džamiju! Bivši umjetnički paviljon na trgu „N“ bit će preuređen u džamiju*, „Hrvatski narod“, 3 (14.8.): 6, Zagreb
56. *** (1941.e), *Zagrebačka će džamija imati tri minareta. Prve predradnje za gradnju minareta već su počele. – Izvedba se vrši pod nadzorom odsjeka za javne radove. – Džamiju će graditi ing. Stjepan Planić*, „Hrvatski narod“, 3 (22.8.): 8, Zagreb
57. *** (1941.f), *Unutrašnjost zagrebačke džamije bit će veličanstveno uređena. Sve će stijene biti ukrašene mramornom ornamentikom i mramornim stupovljem. – Uređenje mihraba i mindera*, „Hrvatski narod“, 3 (10.9.), Zagreb
58. *** (1941.g), *Zagrebačka džamija bit će među najljepšima na svijetu*, „Hrvatski narod“, 3 (6.12.), Zagreb
59. *** (1941.h), *Načelnik glavnog grada Zagreba najavljuje početak radova*, „Hrvatski narod“, 3 (181 /14.8./), Zagreb
60. *** (1941.i), *Muftija Islamske vjerske zajednice glavnog grada Zagreba o gradnji džamije*, „Hrvatski narod“, 3 (182 /15.8./), Zagreb
61. *** (1941.j), *Sarajevski novi list* [*o izgradnji džamije], „Hrvatski narod“, 3 (247 /19.10./), Zagreb
62. *** (1942.a), [*posjeta poglavnika gradilištu džamije], „Nova Hrvatska“, 4 (99 /28.4./), Zagreb
63. *** (1942.b), [*o gradnji šadrvana džamije], „Hrvatski narod“, 4 (460 /26.6./), Zagreb
64. *** (1942.c), *Bajram Mubarek Olsun. Značenje Poglavnikove džamije u Zagrebu*, „Hrvatska domovina“, 16.12., Berlin
65. *** (1942.d), *Kronogram džamije*, „Hrvatski narod“, 4 (534 /20.11./), Zagreb
66. *** (1943.), *Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja*, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu, Zagreb
67. *** (1944.a), *Unutrašnjost poglavnikove džamije. Veličanstveni znak...*, „Hrvatski list“, 25 (26.8.), Osijek

68. *** (1944.b), *Otvorenje Poglavnikove džamije u Zagrebu*, „Pokret“, 3 (11), rujan, Zagreb
69. *** (1944.c), *Poglavnikova džamija. Državni Poglavar uvećao je svojom prisutnošću svečanost otvaranja džamije*, „Hrvatski narod“, 6 (1113 /19.8./): 1, Zagreb
70. *** (1944.d.), *Svečano otvorenje Poglavnikove džamije*, „Hrvatski narod“, 6 (1109 /15.8./), Zagreb
71. *** (1944.e), [**posjet jeruzalemskog muftije džamiji*], „Nova Hrvatska“, 3 (113 /14.5./), Zagreb
72. *** (1972.), *Atelje Juraj Najdhart – slike bez riječi*, „Arhitektura“, 26 (113-114): 5, Zagreb
73. *** (1974.), *Džamija u Zagrebu / The mosque of Zagreb* [ur. NAJDHART, J.], Odbor islamske zajednice, Zagreb
74. *** (1987.), *Zagrebačke fontane – vodič*, „Čovjek i prostor“, 34 (6 /411/): 26, Zagreb
75. *** (1988.), *Džamija poglavnika Ante Pavelića* [izbor i sastav PAVELIĆ, V.], Domovina: NDH Acta 1941-1945, II, Madrid
76. *** (1991.), *Juraj Neidhardt*, u: *Arhitekti članovi JAZU*, „Rad HAZU“, 437 (XIV): 74-79, Zagreb
77. *** (1995.?), *Islamska zajednica Gunja* [deplijan], Odbor Islamske zajednice Gunja, Gunja
78. *** (1999.), *Obnovljena Planićeva fontana*, „Komunalni vjesnik“, 14 (212 /28.10./): 16, Zagreb
79. *** (2000.a), *Raspis natječaja za Islamski centar u Rijeci*, „Čovjek i prostor“, 47 (11-12 /558-559/): 24, Zagreb
80. *** (2000.b), *Nazivi se mijenjaju – 'džamija' ostaje*, „Večernji list“, 44 (13099), Zagreb
81. *** (2001.), *Rezultati natječaja...Islamskog centra u Rijeci*, „Čovjek i prostor“, 48 (4-6 /563-565/): 12-15, Zagreb
82. *** (2003.), *Dom likovnih umjetnika Ivan Meštrović 1938.-2003.* [ur. IVANČEVIĆ, R. i dr.], HDLU, Zagreb
83. *** (2003./04.), *Stjepan Planić 1900.-1980. Iz arhiva arhitekta*, Gliptoteka HAZU, IPU, Zagreb
84. *** (2006.a), *Džamija*, u: *Zagrebački leksikon*, 1: 194-195, LZ „Miroslav Krleža“, Masmedia, Zagreb
85. *** (2006.b), *Dom hrvatskih likovnih umjetnika*, u: *Zagrebački leksikon*, 1: 158-160, LZ „Miroslav Krleža“, Masmedia, Zagreb
86. *** (2006.c), *Islamska zajednica*, u: *Zagrebački leksikon*, 1: 404-405, LZ „Miroslav Krleža“, Masmedia, Zagreb
87. *** (2008.), *Islamski centar Rijeka*, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Zagreb
88. *** (2011.), *Pula će dobiti džamiju s minaretom od 17 metara. Gradnju želi pomoći i Gadafi*, „Jutarnji list“, 14 (17.1.), Zagreb

89. ČIČAK-CHAND, R. (1999.), *Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog / bošnjačkog sociokulturnog prostora*, „Migracijske teme“, 15 (4): 451-464, Zagreb
90. DUVNJAK, N. (1999.), *Muslim Community in the Republic of Croatia*, „Religion in Eastern Europe“, 19 (3): 1-17
91. FETHI, I. (1985.), *The Mosque Today*, u: *Architecture in Continuity* [ur. CANTACUZINO, S.]: 53-63, Aperture, New York
92. HAIDER, G. (1980.), *Islamic Architecture in Non-Islamic Environments*, u: *Places of Public Gathering in Islam* [ur. SAFRAN, L.]: 123-125, Aga Khan Award for Architecture, Philadelphia
93. HOLOD, R.; KHAN, H. U. (1997.), *The Contemporary Mosque: Architects, Clients and designs since the 1950*, Rizzoli, New York
94. IVANČEVIĆ, R. (1988.), *Kružna forma u opusu Ivana Meštrovića*, „Život umjetnosti“, 43-44: 47-75, Zagreb
95. JAHIĆ, E. (2008.), *Stilski izrazi u arhitekturi džamije 20. stoljeća*, „Prostor“, 16 (1 /35/): 2-21, Zagreb
96. KARAČ, Z. (2010.b), *Tursko-islamska arhitektura i umjetnost*, u: *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*: 394-415, IPU, Školska knjiga, Zagreb
97. KARAČ, Z. (2011.), *Turkish-Islamic Architecture in 16th and 17th Century in Croatia: Issues of Assessment and reconstruction*, in: *The Importance of Place: Proceedings* [The 4th International Conference on Hazards and Modern Heritage, CICOP, Sarajevo, 13.-16.6.2011.]: in print, Sarajevo
98. KARAČ, Z.; ŽUNIĆ, A. (2011.), *Turkish-Islamic urban planning in the 16th and 17th century in Croatia*, in: *Il progetto d'architettura fra didattica e ricerca: Atti / Architectural Design Between Teaching and Research: Proceedings* [1° Congresso internazionale di Retevitruvio / 1st International Congress of Retevitruvio, Bari, 2.-6.5.2011.]: 931-940, Politecnico di Bari, Facoltà di Architettura, Poliba Pres, Arti grafiche Favia, Bari
99. KHAN, K. U. (1990.), *The Architecture of Mosque, an Overview and Design Directions*, u: *Expressions on Islam in Buildings* [ur. POWEL, R.]: 109-127, Concept Media, The Aga Khan Award for Architecture, Singapore
100. KISIĆ KOLANOVIĆ, N. (2009.), *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
101. MAŽURAN, I. (1998.), *Hrvati i Osmansko carstvo*, Golden marketing, Zagreb
102. MOAČANIN, N. (1999.), *Turska Hrvatska*, MH: Povijesna knjižnica, 2, Zagreb
103. PREMERL, T. (1984.), *Stjepan Planić, graditelj Zagreba*, „Iz starog i novog Zagreba“, 6: 253-274, Zagreb
104. PREMERL, T. (1989.), *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata – nova tradicija*, NZ MH, Zagreb
105. R. IĆ. [IVANČEVIĆ, R.] (1996.), *Planić, Stjepan*, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2: 70-71, LZ 'Miroslav Krleža', Zagreb
106. SERAGELDIN, I.; STEELE, J. (1996.), *Architecture of the Contemporary Mosque*, Academy Editions, London

107. ŠKALJIĆ, A. (1985.), *Turcizmi u srpskohrvatskom hrvatskosrpskom jeziku*⁵ [rječnik], Svjetlost, Sarajevo
108. ŠTULHOFER, A. (1993.), *Portret akademskog arhitekta Zvonimira Požgaja*, „Povijest sporta“, 24 (97): 59-63, Zagreb
109. T. PL. [PREMERL, T.] (1996.), *Požgaj, Zvonimir*, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, 2: 87, LZ „Miroslav Krleža“, Zagreb
110. TRALJIĆ, S. M. (1943.), *Muslimani na našem sjeveru u najnovije doba*, u: Džamija u Zagrebu. U spomen otvorenja: 101-106, Zakladni odbor za izgradnju džamije u Zagrebu, Zagreb
111. VANIŠTA-LAZAREVIĆ, E. (1990.), *Arhitektura Ivana Meštrovića na primjeru Doma likovnih umjetnosti u Zagrebu* [magistarski rad], Arhitektonski fakultet, Zagreb
112. ZEMLJAK, I. (1939.), *Dom likovnih umjetnosti u Zagrebu*, „Građevinski vjesnik“, 8 (2): 17-23, Zagreb

SKRAĆENICE U BIBLIOGRAFIJI
ABBREVIATIONS OF BIBLIOGRAPHY

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
 HDLU – Hrvatsko društvo likovnih umjetnika
 IPU – Institut za povijest umjetnosti
 MH – Matica hrvatska
 ULUPUH – Udruženje likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske

IZVORI
SOURCES

ARHIVSKI IZVORI
ARCHIVE SOURCES

1. Državni arhiv u Zagrebu, Opatička 29, Zagreb [DAZG]:
 - [1122] GPZ-GO: Zbirka građevne dokumentacije Poglavarstva grada Zagreba – Građevni odjel: Tomašićeva 12 (sig. 3034), Trg žrtava fašizma (sig. 3079)
2. Gradski ured za opću upravu, Zagreb – Područni ured Peščenica, Zapoljska 1, Zagreb [GUOUZ]:
 - Pismohrana: projektna dokumentacija i dozvole, *ad* Islamski centar i džamija u Folnegovićevo naselju (1980.-1987.)
3. Hrvatski državni arhiv, Marulićev trg, 21, Zagreb [HDA]:
 - [0814] OAF: Požgaj, Zvonimir, arhitekt (1906.-1971.), kut. 1-5 (Osobni arhivski fond)
4. Hrvatski povijesni muzej, Matoševa 9, Zagreb [HPM]:
 - ZF: Zbirka fotografija, *ad* Džamija u Zagrebu (1941.-1945.)
5. Institut za povijest umjetnosti, Ul. grada Vukovara, 68, Zagreb [IPU]:
 - AP: 'Arhiv Planić', ostavština arhitekta Stjepana Planića (1928.-1980.)

6. Mešihat Islamske zajednice u Republici Hrvatskoj, Tomašićeva 12, Zagreb [MIZH]:
 - Knjiga zapisnika sjednica Odbora IZ i odbora za izgradnju džamije: I. (12.10.1982.–25.12.1984.), II. (8.1.1985.–2.6.1987.)
 - Zapisnici sjednica Džematskog medžlisa (1946.)
 - Zapisnici sjednica Odbora IZ (1970.)
7. Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, Gavellina 40, Zagreb [MIZZ]:
 - Zapisnici Zaklade za izgradnju džamije u Zagrebu i zgrada za održavanje džamije te smještaj islamskih vjersko-prosvjetnih ustanova (1939.-1945.)
8. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Hrvatske bratske zajednice 4, Zagreb [NSK]:
 - [R-7774] Požgaj Zvonimir, arhitekt, o. 1950., svež. 1 (osobni arhivski fond)

DOKUMENTACIJSKI IZVORI DOCUMENT SOURCES

1. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kačićeva 26, Zagreb:
 - Atlas hrvatske arhitekture 20. st. [AF/AHA]:
 - MISIRAČA, A. (2011.), *Islamski centar u Rijeci*, studentski referat na kolegiju 'Hrvatska arhitektura 20. stoljeća' prof.dr.sc. Andreja Uchytla [13.1.2011.]
2. 'Forum Zagreb', Domobrnska 13, Zagreb – arhiva projekata [FZ]:
 - *Nadogradnja i adaptacija džamije Gunja, Projekt za ishodenje lokacijske dozvole* (F. Muzurović, 1.10.1999.)
3. Starješinstvo Islamske vjerske zajednice u SR BiH, Sarajevo [SIVZ]:
 - *Rješenje o odobrenju gradnje džamije u Gunji* (br. 109/68, 8.2.1968.)

INTERNETSKI IZVORI INTERNET SOURCES

1. <http://www.nacional.hr/clanak/13344/moja-dzamija-izgledat-ce-kao-golema-skulptura> [8.5.2011.]
2. <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/islamski-centar-grad-dzamiju-u-rijeci.html> [8.5.2011.]
3. <http://www.islamska-zajednica.hr> [8.5.2011.]
4. <http://www.medzlis-rijeka.org/ic-rijeka/historijat-izgradnje-ic-rijeka> [8.5.2011.]
5. <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/pocela-izgradnja-islamskog-centra-u-rijeci.html> [8.5.2011.]
6. http://www.medzlisgunja.com/index.php?option=com_content&view=article&id=59:islamska-zajednica&catid=38:o-dzematu&Itemid=27 [13.5.2011.]
7. http://www.kevljani.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=239:pula&catid=51:islam&Itemid=68 [13.5.2011.]

8.

http://www.medzlis.org/index.php?option=com_content&task=view&id=3&Itemid=71
[13.5.2011.]

9. <http://www.24sata.hr/news/pula-ce-dobiti-dzamiju-novac-ce-donirati-i-moamer-gadafi-206336> [13.5.2011.]

10. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=19000> [14.5.2011.]

11.

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/70699/Default.aspx> [14.5.2011.]

12. <http://www.alfacommerce.com.hr/> [14.5.2011.]

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

SL. 1.	Foto: T. Dabac, 1944.
SL. 2., 25., 26.	OMERBAŠIĆ, 2010.
SL. 3.	*** 1922.b
SL. 4.-6., 13.-16.	HASANBEGOVIĆ, 2007.b
SL. 7.	*** 1943.
SL. 8., 10., 11., 17.	*** 2003.
SL. 9.	HPM
SL. 12.	*** 1988.
SL. 18.-20.	*** 1974.
SL. 21.	MAROEVIĆ, 2002.
SL. 22.-23.	HASANBEGOVIĆ, NANIĆ, 2009.
SL. 24.	FZ

SAŽETAK

ALEN ŽUNIĆ

ANALIZA MODERNE I SUVREMENE ISLAMSKE ARHITEKTURE U HRVATSKOJ PROBLEMI GENEZE I VALORIZACIJE

Ključne riječi:

islamska arhitektura, džamije, mesdžidi, liturgijska arhitektura, međuratna Moderna

Ovim su straživanjem inventarizirane i okvirno vrjednovane sve projektirane i izvedene islamske građevine religijske namjene nastale u Hrvatskoj tijekom 20. i 21. stoljeća. U valorizacijskom pogledu zaključeno je da riječ o autorski relevantnom, dosad gotovo nepoznatom sloju hrvatske arhitekture vremenski pozicioniranom od razdoblja međuratne moderne do danas, s djelima istaknutih arhitekata i likovnih umjetnika

Uzimajući u obzir činjenicu da su posljednje povijesne islamske gradnje u Hrvatskoj izvedene još u doba turske vladavine (do 1687.), posve je neobično što se prvi sljedeći sloj islamske arhitekture ovdje pojavio tek nakon 250 godina, kada se u razdoblju između dva svj. rata u Zagrebu konstituirala veća bošnjačka zajednica.

Nakon neuspjelih inicijativa za izgradnju zagrebačke džamije iz 1908. i 1912., prvi jednostavno uređeni *mesdžid* otvoren je 1935. u adaptiranom stambenom prostoru u Tomašičevoj ul. 12. Odmah po utemeljenju zaklade i 'akcionog odbora' za izgradnju zagrebačke džamije 1937./38. razmatrale su se razne lokacije za novu bogomolju u najužem središtu grada (od Gornjega grada, do Gupčeve zvijezde i Botaničkoga vrta), no u konačnici je Gradsko zastupstvo odobrilo parcelu na Zelengaju-Kraljevcu za koju je idejni projekt velike kupolne džamije s dva minareta i pomalo hibridnim detaljima nalik na 'perzijsku' arhitekture 1939./40. izradio akademski slikar Omer Mujadžić. Drugi znatno moderniji projekt s Mujadžićem je pripremio arhitekt Zvonimir Požgaj 1940./41., ali zbog početka rata gradnja nije niti započeta.

Izrazito afirmativan, no ideologizirani stav vlasti NDH prema tom projektu islamske zajednice rezultirao je preuređenjem Meštrovićeva *Doma umjetnika* u zagrebačku džamiju (1941.-1944.) realiziranu po autorski relevantnom projektu arh. Stjepana Planića i Zvonimira Požgaja, uz ogromnu državnu investiciju od 32,6 milijuna kuna.. Uz estetizirani interijer sa stiliziranom islamskom i pleternom 'starohrvatskom' (sic !) dekorativnom matricom, najsnažniji akcenti nove 'poglavnikove džamije' bila su tri vitka minareta koji su odlukom komunističkih vlasti uklonjeni 1948. kada je objekt vraćen u muzejsku funkciju.

Tek nakon nekoliko desetljeća iznova se aktualiziralo pitanje izgradnje džamije u Zagrebu, pa je. arh. Juraj Neidhardt za lokaciju Srebrnjak-Bijenička podno groblja Mirogoj 1969./70. izradio izniman, na žalost nerealizirani projekt džamijskoga kompleksa. U konačnici, nova je zagrebačka džamija s avangardnim paraboličnim kupolama, po projektu arh. Džemala Čelića i Mirze Gološa izgrađena 1979.-1987. uz Folnegovićevo naselje. Uz nju, u Hrvatskoj još postoji konvencionalno koncipirana kupolna džamija u Gunji kod Županje (1969.), a u tijeku je izgradnja suvremeno oblikovanog Islamskog centra u Rijeci po projektu kipara Dušana Džamonje.

Nedovoljno poznavanje islamske baštine u Hrvatskoj u valorizaciji moderne džamijske arhitekture otvara niz interpretacijskih dvojbi na estetičkoj i simboličkoj razini.

SUMMARY

ALEN ŽUNIĆ

THE ANALYSIS OF MODERN AND CONTEMPORARY ISLAMIC ARCHITECTURE IN CROATIA

PROBLEM OF GENESIS AND ASSESSMENT

Key words:

Islamic architecture, mosques, masjids, liturgic architecture, Interwar Modernism

The research resulted in a list and rough evaluation of all designed and built Islamic religious buildings created in Croatia during the 20th and 21st centuries. The evaluation led to the conclusion that the buildings belong to the so far unknown part of Croatian architecture that has been created since the interwar modernism. The buildings have also been designed and furnished by relevant architects and artists.

Taking into account the fact that the last Islamic historical buildings in Croatia were constructed during the Turkish rule (before 1687), it is quite unusual that it took 250 years for the next layer of Islamic architecture to appear, when a greater Bosnian community formed in Zagreb between two world wars.

After the unsuccessful initiatives for construction of Zagreb mosque in 1908 and 1912 the first *mesdžid* with a simple decoration was opened in 1935 in the adapted apartment in Tomašićeva Street 12. Right after the foundation and the 'action committee' for the construction of the Zagreb mosque were established in 1937-1938, various locations were considered for the site of the new place of worship in the immediate city center (from Upper Town, to Gupčeva zvijezda district and the Botanical Gardens). In the end, the City Hall approved a lot in the Zelengaj-Kraljevac district. The design for a huge mosque with a dome, two minarets and somewhat hybrid details resembling Persian architecture was created in 1939-1940 by the painter Omer Mujadžić. The second, much more modern project was created by architect Zvonimir Požgaj together with Mujadžić in 1940-1941, but the construction never took place because of the war.

Very affirmative, but ideologized attitude of Independent State of Croatia towards this project of the Islamic community resulted in conversion of Meštrović's Art Pavillion into a mosque (1941-1944) based on the relevant design by architect Stjepan Planić and Zvonimir Požgaj, and with a huge investment by the state of 32.6 million kuna. Along with the aesthetic interior with a stylized Islamic and 'ancient Croatian' (sic!) decorative matrix with a wattle, the strongest accents of the new 'Pavelić's mosque' were three slender *minarets* that were removed by the communist authorities in 1948, when the building was restored to its original purpose of being a museum.

The issue of the construction of a mosque in Zagreb was again raised after a few decades, so in 1969/70 the architect Juraj Neidhardt created an exceptional, but unfortunately never built project of a mosque complex on the location Srebrnjak-Bijenička St, below Mirogoj cemetery. In the end, the new Zagreb mosque with avant-garde parabolic domes was built next to Folnegovićevo naselje district between 1979 and 1987, based on the project of architect Džemal Ćelić and Mirza Gološ. Along with this one, there is one more conventionally designed mosque in Croatia, the one in Gunja near Županja (1969). The construction of a modernly designed Islamic Center in Rijeka, based on the design of sculptor Dušan Džamonja, is currently in preparation.

Insufficient knowledge of the Islamic heritage in Croatia in the assessment of modern mosque architecture opens a series of interpretation doubts on the aesthetical and symbolical level.

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Alen Žunić, student 'mastera' Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, rođen je 1989. u Zagrebu, maturirao na V. gimnaziji. Nagrađivan je na javnim arhitektonskim natječajima, pohađao arhitektonsku *Radionicu af/sc, Ljetnu školu arhitekture u Bolu* i međunarodnu *AA Visiting School of Architecture, London* u Dubrovniku, *ETH Summer Academy* u Zürichu; u pripremi mu je aplikacija za poslijediplomski studij Teorije arhitekture na *Harvard University*. Uz 90. obljetnicu AF nagrađen je 'Nagradom dekana'; po zbirnom prosjeku studija (preddiplomski 4,91; diplomski do sada 5,0), najbolji je student Arhitektonskog fakulteta. Dobitnik je ukupnih pohvala na brojnim predmetima, laureat nagrade 'Zdenko Strižić' za najbolji projekt kompleksnog stanovanja. Demonstrator je na čak 14 kolegija na sve četiri katedre Fakulteta. Aktivno autorski surađuje na dva fakultetska znanstvena projekta; sudjelovao je s objavljenim priopćenjima na kongresima arhitekata, povjesničara umjetnosti i etnologa, te na međunarodnim arhitektonskim konferencijama u Bariju i Sarajevu. Objavio je 70-ak članaka - kritika i prikaza izložaba, stručnih časopisa i knjiga te studija o arhitektonskim opusima i baštini; piše za 'Oris', 'Prostor', 'ČIP', 'Kvartal', 'Vijenac', 'Projekt' i 'Presjek' (upisano u Hrvatsku znanstvenu bibliografiju <http://bib.irb.hr>). Uskoro mu iz tiska izlazi prva knjiga 'Antologijski arhitektonski vodič Zagreba' (u koautorstvu s prof. Z. Karačem). Urednik je arhitektonskih monografija u 'Golden marketingu'. Na naprednoj razini govori engleski i njemački jezik. Aktivno se bavi plivanjem, perspektivni je sportaš HOO.

ILUSTRACIJE:

SL. 1. MINARET NEKADAŠNJE DŽAMIJE U MORNARIČKOJ VOJARNI MARIJE TEREZIJE, PULA, 1864.

FIG. 1 MINARET OF THE FORMER MOSQUE IN THE NAVAL BARRACKS OF MARIA THERESA, PULA, 1864

SL. 2. PRVI ZAGREBAČKI MESDŽID U VOJARNI „ZRINJSKI“ (RUDOLFOVE VOJARNE), ZAGREB, 1915.

FIG. 2 ZAGREB'S FIRST ISLAMIC MESJID IN BARRACK 'ZRINJSKI', ZAGREB, 1915

SL. 3. KARIKATURA PROTIV INICIJATIVA ZA IZGRADNJU DŽAMIJE U ZAGREBU, 1922.

FIG. 3 CARICATURE SHOWING OPPOSITION TO THE INITIATIVE FOR THE CONSTRUCTION OF A MOSQUE IN ZAGREB, 1922

SL. 4. INTERIJER ADAPTIRANOG MESDŽIDA U TOMAŠIĆEVOJ UL. 12, ZAGREB, 1935.

FIG. 4 INTERIOR OF THE ADAPTED MESCIT (SMALL MOSQUE) AT 12 TOMAŠIĆEVA STREET, ZAGREB, 1935

Sl. 5. O. Mujadžić: Prvi projekt džamije na Kraljevcu/Zelengaju, Zagreb (akvarel), 1939./40.

Fig. 5 O. Mujadžić: First design for a mosque in Kraljevac/Zelengaj, Zagreb (watercolour), 1939/40

- SL. 6. Z. POŽGAJ: SKICA DŽAMIJE NA KRALJEVCU/ZELENGAJU, ZAGREB, 1940./41.
FIG. 6 Z. POŽGAJ: SKETCH OF THE MOSQUE IN KRALJEVAC/ZELENGAJ, ZAGREB, 1940/41
- SL. 7. O. MUJADŽIĆ - Z. POŽGAJ: DRUGI PROJEKT DŽAMIJE NA KRALJEVCU/ZELENGAJU, ZAGREB (MAKETA), 1940./41.
FIG. 7 O. MUJADŽIĆ - Z. POŽGAJ: SECOND DESIGN FOR THE MOSQUE IN KRALJEVAC/ZELENGAJ, ZAGREB (MODEL), 1940/41
- SL. 8. S. PLANIĆ: SITUACIJA 'POGLAVNIKOVE DŽAMIJE' S POLOŽAJEM MINARETA I ŠADRANA, ZAGREB, 1941.
FIG. 8 S. PLANIĆ: LAYOUT PLAN OF THE 'HEADMAN'S MOSQUE' WITH MARKED LOCATIONS OF THE MINARET AND FOUNTAIN, ZAGREB, 1941
- SL. 9. Z. POŽGAJ: TLOCRT PREUREĐENJA PRIZEMLJA DŽAMIJE, ZAGREB, 1942.
FIG. 9 Z. POŽGAJ: REDESIGNED GROUND FLOOR PLAN OF THE MOSQUE, ZAGREB, 1942
- SL. 10. Z. POŽGAJ: INTERIJER DŽAMIJE, MINBER, ZAGREB, 1942.-1944.
FIG. 10 Z. POŽGAJ: MOSQUE INTERIOR, MINBAR, ZAGREB, 1942-44
- SL. 11. Z. POŽGAJ: INTERIJER DŽAMIJE, MIHRAB I KJURS, ZAGREB, 1942.-1944.
FIG. 11 Z. POŽGAJ: MOSQUE INTERIOR, MIHRAB AND THE TOP PLATFORM OF THE MINBAR, ZAGREB, 1942-44
- SL. 12. Z. POŽGAJ: INTERIJER DŽAMIJE, MALI MAHFIL ZA MUJEZINE, ZAGREB, 1942.-1944.
FIG. 12 Z. POŽGAJ: SMALL MUEZZIN MAHFILI, ZAGREB, 1942-44
- SL. 13. Z. POŽGAJ: INTERIJER DŽAMIJE, ARKADURA BOČNOG BRODA, ZAGREB, 1942.-1944.
FIG. 13 Z. POŽGAJ: MOSQUE INTERIOR, AISLE ARCADES, ZAGREB, 1942-44
- SL. 14. Z. POŽGAJ: PERSPEKTIVNI PRIKAZ MOLITVENOG PROSTORA DŽAMIJE, ZAGREB, 1942.
FIG. 14 Z. POŽGAJ: PERSPECTIVE VIEW OF THE PRAYER HALL OF THE MOSQUE, ZAGREB, 1942
- SL. 15. Z. POŽGAJ: INTERIJER DŽAMIJE, NOVA KUPOLA, ZAGREB, 1942.-1944.
FIG. 15 Z. POŽGAJ: MOSQUE INTERIOR, NEW DOME, ZAGREB, 1942-44
- SL. 16. S. PLANIĆ: MINARETI 'POGLAVNIKOVE DŽAMIJE', ZAGREB, 1941.-1944. (SRUŠENI 1948.)
FIG. 16 S. PLANIĆ: MINARETS OF THE 'HEADMAN'S MOSQUE', ZAGREB, 1941-44 (DESTROYED IN 1948)
- SL. 17. S. PLANIĆ: TRG SA ŠADRANOM I MINARETI DŽAMIJE, ZAGREB, 1941.-1944.
FIG. 17 S. PLANIĆ: A SQUARE WITH A FOUNTAIN AND MOSQUE MINARETS, ZAGREB, 1941-44
- SL. 18. J. NAJDHART: NATJEČAJNI PROJEKT DŽAMIJE NA SREBRNJAKU/BIJENIČKOJ UL., ZAGREB, AKSONOMETRIJA PRIZEMLJA, 1969./70.
FIG. 18 J. NAJDHART: MOSQUE IN SREBRNJAK/BIJENIČKA ST., ZAGREB, COMPETITION ENTRY, AXONOMETRIC PROJECTION OF THE GROUND FLOOR, 1969/70
- SL. 19. J. NAJDHART: NATJEČAJNI PROJEKT DŽAMIJE NA SREBRNJAKU/BIJENIČKOJ UL., ZAGREB, PROČELJE I PRESJEK, 1969./70.
FIG. 19 J. NAJDHART: MOSQUE IN SREBRNJAK/BIJENIČKA ST., ZAGREB, COMPETITION ENTRY, FAÇADE AND CROSS SECTION, 1969/70

SL. 20. J. NAJDHART: NATJEČAJNI PROJEKT DŽAMIJE NA SREBRNJAKU / BIJENIČKOJ UL., ZAGREB, (MAKETA), 1969./70.

FIG. 20 J. NAJDHART: MOSQUE IN SREBRNJAK/BIJENIČKA STREET, COMPETITION ENTRY, ZAGREB (MODEL), 1969/70

SL. 21. DŽ. ČELIĆ - M. GOLOŠ: ISLAMSKI CENTAR S DŽAMIJOM U FOLNEGOVIĆEVU NASELJU, ZAPADNO PROČELJE, ZAGREB, 1979.-1987.

FIG. 21 DŽ. ČELIĆ - M. GOLOŠ: ISLAMIC CENTRE WITH A MOSQUE IN FOLNEGOVIĆEVO NASELJE, WEST FAÇADE, ZAGREB, 1979-87

SL. 22. DŽ. ČELIĆ - M. GOLOŠ: ISLAMSKI CENTAR S DŽAMIJOM U FOLNEGOVIĆEVU NASELJU, MINARET I KUPOLE, ZAGREB, 1979.-1987.

FIG. 22 DŽ. ČELIĆ - M. GOLOŠ: ISLAMIC CENTRE WITH A MOSQUE IN FOLNEGOVIĆEVO NASELJE, MINARET AND DOMES, ZAGREB, 1979-87

SL. 23. DŽ. ČELIĆ – M. GOLOŠ: ISLAMSKI CENTAR S DŽAMIJOM U FOLNEGOVIĆEVU NASELJU, MIHRAB, ZAGREB, 1979.-1987.

FIG. 23 DŽ. ČELIĆ – M. GOLOŠ: ISLAMIC CENTRE WITH A MOSQUE IN FOLNEGOVIĆEVO NASELJE, MIHRAB, ZAGREB, 1979-87

SL. 24. F. MUZUROVIĆ: DŽAMIJA, PREOBLIKOVANJE, GUNJA, 1999.

FIG. 24 F. MUZUROVIĆ: MOSQUE, REDESIGN, GUNJA, 1999

SL. 25. D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: ISLAMSKI CENTAR S DŽAMIJOM NA RUJEVICI, RIJEKA, 2001. (U IZGRADNJI)

FIG. 25 D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: ISLAMIC CENTRE WITH A MOSQUE IN RUJEVICA, RIJEKA, 2001 (UNDER CONSTRUCTION)

SL. 26. D. DŽAMONJA: MODEL KUPOLA RIJEČKE DŽAMIJE

FIG. 26 D. DŽAMONJA: DOMES OF THE MOSQUE IN RIJEKA, MODEL

SL. 27. D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: 3D SIMULACIJA KUPOLE RIJEČKE DŽAMIJE

FIG. 27 D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: DOMES ON THE MOSQUE IN RIJEKA, 3D SIMULATION

SL. 28. D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: ULAZNI PLATO DŽAMIJE U RIJECI

FIG. 28 D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: ENTRANCE PLATFORM OF MOSQUE IN RIJEKA

SL. 29. D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: SITUACIJA ISLAMSKOG CENTRA U RIJECI

FIG. 29 D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: SITUATION PLAN OF ISLAMIC CENTRE IN RIJEKA

SL. 30. D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: PRESJEK RIJEČKE DŽAMIJE

FIG. 30 D. DŽAMONJA, B. VUČINOVIĆ, D. VLAHOVIĆ: MOSQUE IN RIJEKA, CROSS SECTION

SL. 31. I. BULJAN: PROJEKT ISLAMSKOG CENTRA S DŽAMIJOM, PULA, 2010.

FIG. 31 I. BULJAN: DESIGN FOR AN ISLAMIC CENTRE WITH A MOSQUE, PULA, 2010

***** NAPOMENA_ZBOG PREVELIKOG KAPACITETA FILE-A ILUSTRACIJE NIJE BILO MOGUĆE POSTAVITI TE ĆE ONE BITI DOSTAVLJENE U PRILOGU PRINTANOG RADA, A U SLUČAJU HITNE POTREBE MOGU BITI DOSTAVLJENE NA CD-U I RANIJE. FILE JE DOSTUPAN I NA LINKU**

<http://jumbo.iskon.hr/dl/1bgt2y2h4tvjw41m/>

